

İSLAM AHLAK FELSEFESİNDE ET-TEDBİRÜ'L-MENZİL/EV İDARESİ KAVRAMI

Hasan OCAK*
E-mail: hasanocak35@gmail.com

Citation/©: Toksoy, A. C. (2013). İslam Ahlak Felsefesinde Et-Tedbirü'l-Menzil/Ev İdaresi Kavramı. *Journal of Intercultural and Religious Studies*. (6). 85-118.

Abstract

MAJOR AFFAIRS THAT AROUND THE TERM HAUSE MENAGEMENT/AL-TADBİR AL-MANZİL IN ISLAMIC MORAL PHILOSOPHY

A great many have been expert with regard to family which is recognised the smallest unity of the community, a woman and a man composes, it so that they can sustain a generation continuity and to meet the necessities of the offspring. Every since the first documented sources may have obtained, that we have some relevant materials that handle the matter of family is the clear indication. In Islamic philosophy, moral and in moral philosophy, the family's importance has been handled so far. A great many matter such as the members of the family, the traits of them and their responsibilities and right each other have been elaborately studied. Despite not being under the certain factors, in Islamic thought with possible to say that one of the subject which the philosophy and moral deals with the family the foundation of it. Islamic moral philosophers is importance the term family in their works regarding morality, even have studied house management/al-Tadbir al-Manzil. In this declaration, Islamic moral philosophers' opinions, will be depicted in with regard to the family and the main components of the family foundation will be determined.

Keywords: Islamic Philosophy, Moral, Family, Moral Philosophy, House Management.

---

* Assist. Professor at İzmir Katip Çelebi University.

1. İslam Ahlakçalarına Göre Aile Kavramının Felsefi Temelleri

İslam düşünürleri ameli felsefeyi, ahlak, tedbir-i menzil ve siyaset şeklinde taksim ederler. Tedbir-i menzil/ilm-i tedbiri'l-men zil/el-hikmetü'l-men ziliyye İslâm felsefecilerince Ev İdaresi (bkz. Fındıkoğlu, 1944) veya Ev Yönetimi anlamlarında kullanılmıştır. İlm-i Tedbiri'l-Men zil'e İslâm felsefecilerinden Meşşâî ekole mensup olanlar önem vermişlerdir. Meşşâî Felsefesi ile Yunan Felsefesi arasında ise doğrudan bir ilişki vardır. Yunan Felsefesi'nin en önemli temsilcisi olan Aristo (MÖ. 322)'yu bir ekol olarak izleyenler İslâm dünyasında Meşşâîyyun olarak adlandırılmıştır (Kâtip Çelebi, 1941: I, 678). Her iki düşünce iklimi arasında eskiden beri bilinen direkt ilişkinin İlm-i Tedbiri'l-Men zil konusunda da bulunduğu söylenebilir. Bu konuda İslâm düşünürleri yaptıkları açıklamalarda Yunanlı felsefecilere atıfta bulunmaktadırlar. İbn-i Sina ameli felsefenin kısımlarını anlatırken Eflatun (MÖ. 347) ve Aristo'nun ahlakla ilgili kitaplarından yararlanmıştı r (Orman, 1992: 265-310). İlm-i Tedbiri'l-Men zil konusunda Meşşâîlik kolu ile Aristo Felsefesi arasındaki ilişkiyi kısaca belirttikten sonra İlm-i Tedbiri'l-Men zil konusunda İslâm düşünürlerinin açıklamalarına yer vereceğiz.

Felsefenin ahlâkı ele alan dalı olan Etik ise, insanın bireysel ve toplumsal yaşamındaki ahlaksal davranışları ile ilgili sorunları inceleyen felsefedir. Moralite/ahlaklılık ise, Bir toplumda uyulması gereken kurallar bütünüdür. Toplumdan topluma, kültürden kültüre, zamandan zamana değişiklikler gösterir. Göreceli ve öznel dir. Bu anlamda "ahlak" değil "ahlaklar" vardır. Ahlak kuralları "iyi" ve "kötü" nün ne olduğunu bildiğini savlar ve buna göre iyinin yapılmasını kötü-nün yapılmamasını emreder. Yani kural koyucu (normatif) bir özellik gösterirler. Uyulmadığında yaptırımlara sahiptirler ve bireyleri kendisine uymaya zorlarlar (Peker, 1998: 183).

Bazı düşünürler ahlaki erdem olarak tanımlamışlardır. Fakat erdem anlayışı da düşünürden düşünüre değişmiştir. Sokrates erdem in bilgi demek olduğunu, faziletsizliğin de bilgisizlikten çıktığını söylemiştir. Bilge kişiyi bildiğine göre hareket eden ve kendi iç alemi ile uyum halinde bulunan insan olarak anlatmıştır. Eflatun ahlak meselesini başlangıçta Sokrates gibi anlamakla beraber, sonraları iyi, güzel ve doğru idelerini bilmenin erdem olduğunu söylemiştir. Adaletin en yüksek derecede bir erdem olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kötü eğitimin kişilerde kötü davranışlar doğuracağını da belirtmiştir (Eflatun, 1986: I, 187).

Aristo'ya göre akla uygun hareket, erdeme de uygun harekettir. İnsan gerçek erdeme sürekli çaba, öğrenme ve uygulama ile ulaşır. Erdem insan gönlünde yaşadıkça ve severek benimsedikçe insanı mutluluğa götürür. Aklın ve erdemin kurallarını seven kişi ölçülü hareket eden insandır. Stoacılara göre ise ahlakın amacı insanla tabiat arasında bir uyum sağlamaktır. Bunun için de fiillerimizin akla uygun ve şuurlu olması gereklidir. Bilge kişi iç huzuru duyan, aklın ve erdemin kurallarına uygun hareket eden insandır (Aristoteles, 2007: 420).

Epikür ise ahlaki sonu mutlulukla bitecek zevkli fiillerde bulunmak olarak anlamıştır. Ona göre insan dostluğa önem vermeli, ölümden ve Ahiretten korkmamalıdır. Pyrrhon adlı şüpheli filozof mutluluğu iyi ve kötü hakkında bir karar vermeyerek törelere göre yaşama diye anlatmıştır. Diğer şüpheliler gibi Pyrrhon'a göre de iyi, doğru ve güzel kavramı insandan insana değişir. Bu sebeple o her şey hakkında ve hatta Tanrı'nın varlığı hakkında hüküm vermekten kaçınmıştır. Böylece de gerek ahlak ve gerekse Tanrı'nın varlığı hakkında sapık bir tutum içine girmiştir. Yeryüzünde insanlar var olduğundan beri ahlak anlayışı bir dinden öteki dine, bir millettten öteki millete göre az çok değişmiştir. Sanat ve dil nasıl bir oluş halinde ise ahlak da dinlere ve milletlere göre oluşmuştur (Abdulhalim Mahmut ve Ebu Bekir Zikri, 1958, 115).

Ahlak görüşlerinin çeşitliliği dikkate alındığında, bunların meydana geldiği kaynakların da farklı olduğu görülür. Bunlardan bir kısmı akla, bir kısmı cemiyete, bir kısmı da vicdana, devlet otoritesi yahut ta dini ve ilahi kaynaklara dayandırılmaktadır. İslam ahlakının temel kaynakları ise, Kur'an, Hz. Peygamberin sünneti, icma, kıyas bir de örf ve adetlerdir (Erdem, 1986: 229).

İslam düşüncesi, geniş anlamıyla, İslam tarihi ve coğrafyası içinde esas itibarıyla Müslümanlar tarafından üretilen her tür nitelikli düşüncedir. Daha dar anlamda ise İslam düşüncesi, İslam felsefesi ve onun etrafındaki tefekkür birikimi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İslam düşüncesinin tefekkür alanlarından biri de ahlaktır.

Ahlakın araştırma alanlarından biri de ailedir. Aile, çekirdek haliyle evlilik bağı ile birbirine bağlı eşlerden ve çocuklardan oluşan, daha geniş haliyle ise eşlerin anne babaları ile torunlar ve öteki hısım ve akrabaları da kapsayabilen ve dayanışma ruhu gösteren toplumsal bir birlikteliktir. Bireye göre büyük, topluma göre küçük olan, ama her ikisi açısından da fevkalade önemli olan bir gruptur. Bireyler aile sayesinde hem maddi bir güvence ve yaşamsal bir güvenlik hem de ahlaki bir terbiye, bedeni bir

sükûnet ve manevi bir huzur buldukları bir yuvaya kavuşurlarken, toplumlar da içlerindeki sağlam aileler sayesinde toplumsal değerlerin yaşatıldığı ve yeni nesillere aktarıldığı en doğal ve en yaygın eğitim-öğretim ve sosyal dayanışma kurumlarına kavuşmuş olmaktadırlar.

Aile, toplumu meydana getiren en küçük parçadır. Gerçi birden fazla insanın meydana getirdiği her türlü grup toplumun bir hücresi sayılabilir ve aile bunların her zaman en küçüğü değildir. Fakat aile, küçük sosyal gruplar içinde en sürekli ve en önemli olanıdır. En sürekli olanıdır, çünkü çok az istisna bir tarafa her insan doğduğu andan hayatının sonuna kadar bir ailenin ferdi olarak kalır. Belirli bir yaşa kadar ailede çocuk olarak, evlenince eş olarak, çocuğu olduğunda anne ya da baba olarak yer alsa da, insanın bir ailenin ferdi olma durumu değişmez. Ailenin önemi ise, insan hayatının ve terbiyesinin dayandığı en temel müessese oluşundan ileri gelmektedir. İnsanın hayata ilişkin düşünceleri, alışkanlıkları, huyları, davranışları vb. birçok şey aile içerisinde şekillenmekte, gelişmekte ve değişmektedir (Gungor, 1995: 206).

Günümüzde aile bilhassa Batı dünyası ve oradan yayılan değerler dikkate alındığında tehdit altında gibi gözükmektedir. Nitekim Batılıların yazdığı eski ahlak felsefesi kitaplarında bizde olduğu gibi Aile Ahlakı bölümleri varken, yeni ahlak felsefesi kitaplarının dini olanlarında bile bunun yerini "Cinsellik ve İlişkiler" gibi konu başlıkları almış bulunmaktadır (Bertrand, 2000: 143-150; Oliphant, 2007: 221-224).

İslam felsefesinde ailenin birçok yönü ele alınmıştır. Aileyi oluşturan üyeler, bunlarda aranan özellikler, bunların birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları gibi pek çok konu ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir. İslam düşüncesinde, belirgin başlıklar altında olmasa da, ailenin felsefi ve etik açıdan irdelediği konulardan birinin de ailenin temelleri meselesi olduğunu söylemek mümkündür. Ailenin temelleri denince anlaşılması gereken de, ailenin zeminini oluşturan ana nedenler ve onu ayakta tutan gerekçelerdir. Bu nedenler ve gerekçeler, çok çeşitli olabildiği gibi onlara çok çeşitli açılardan da bakılabilir. İslam ahlak felsefecileri de ailenin temellerine felsefi ve etik açıdan bakmışlardır.

Başta Farabi, İbn Sina, İbn Miskeveyh, Tusi ve Kınalızâde olmak üzere İslam dünyasının önemli düşünürleri Aristo'ya dayanan Tasnif-i Ulum geleneğini sürdürmüşlerdir. Bu gelenekte felsefe (ilm-i hikmet veya hikmet-i felsefe) temelde iki kola ayrılmaktadır. Bunlar Hikmet-i Ameliyye ve Hikmet-i Nazariyye'dir. Hikmet-i Ameliyye İlm-i Ahlak, İlm-i tedbiri'l-menziel (Aile Ahlakı) ve İlm-i tedbiri'l-medine (Devlet Ahlakı) olmak üzere

üç bölüme ayrılır. Hikmet-i Nazariye ise İlm-i A'la (ilahi ilm), İlm-i Riyâzi ve İlm-i Tabîî (İlm-i Esfel) olarak o da kendi içinde üç kısma ayrılır. Kınalızâde Ahlâk-ı Alâî'de yukarıdaki sınıflamaya aynen yer vermektedir. O'na göre İlm-i tedbîri'l-menzil, ev halkı ile olan fiil ve amelleri konu alan bir ilimdir. Bu ilim sahası toplumda fertlerin ev halkı, ailesi, çocukları, hizmetçileri ve çalışanları ile nasıl ilişki kurulması gerektiği konuları üzerinde durmaktadır. Kınalızâde Ahlak-ı Alâî adlı eserinin ilk dört bölümünde, iktisadî faaliyetlerin aile içinde ve dışında bozulmadan işleyebilmesi için öncelikle insanlar arasında iş bölümüne uyulmasını, ekonomik faaliyette zaman tanziminin yapılmasını, konut tipinin önemli olduğunu ve para ile ilgili konulara önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda tutumlu olmak anlamında iktisadın bütün harcamalarda uyulması gerekli bir kanun olduğunu açıklamaktadır.

Taşköprüzâde (1975) Mevzuatu'l-ulûm'da İlm-i Tedbîri'l-Menzil konusunda şöyle demektedir:

Bu ilim sayesinde fertler kendileriyle sorumlu oldukları aile efradı ve hizmetçileriyle müşterek konularda orta yolu seçerek itidalli hareket etmeyi öğrenir. İtidalin olmadığı durumlarda problemlerin nasıl çözüleceği ortaya konulur. Bu ilmin konusu eş, evlat, akraba, komşu, misafir ve hizmetçi gibi kişiye yakın kişilerin durumlarının bilinmesi ve gözetilmesidir. Bu ilmin gayesi kişinin hanesindeki durumun düzene konmasıdır (I, 328).

Bu makalede, İslam ahlak felsefecilerinin aile konusundaki görüşleri tasvir edilmeye ve onların ailenin temeli veya temelleri olarak gördükleri en önemli unsurlar belirlenmeye çalışılacaktır. İslam ahlak felsefesinde klasik dönemin temsilcileri olarak Farabi, İbn Sina, İbn Miskeveyh, Gazzali, Maverdi, Nasiruddin Tusi ve Kınalızade Ali Efendi başta olmak üzere İslam ahlak felsefecilerinin görüşlerine değinilecek, modern dönemin temsilcileri olarak kabul edilen bazı çağdaş ahlakçılardan da yararlanılacaktır.

2. Ailenin Kurulmasına Yönelik Felsefi ve Ahlaki İlkeler

Mutluluk ve huzurun yakalanması ve bunların bir ömür sürdürülmeleri evliliğin esaslarındanındır. Hem Kur'an-i Kerim, hem Hadis-i Şerifler hem de hayat tecrübelerinin imbiikten geçirilmiş şekli olan ahlak kitapları bu konu üzerinde durmaktadırlar. Aile saadetinin birçok unsuru bulunmaktadır, ancak güzel geçim bunlar arasında hep birinci sırada zikredilmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, eşler arasında güzel geçim saadet için olması gereken diğer unsurların zeminini hazırlamaktadır. Aksi durum, yani güzel geçimin olmadığı yerde diğer unsurlar adeta ruhsuz kalacaklarından yetersiz olacaklardır. Öyle ise güzel geçim aile saadet ve huzurunun ruhudur denilebilir. Güzel geçim, değişik tarihî, sosyal, psikolojik ve fiziksel sebeplerden ötürü daha çok erkekten beklenir; oturduğu zemin ise güzel ahlaktır.

Ailenin kurulması aşamasında yola çıkılması gereken temel ilkeler göz önüne alındığında, İslam ahlakçıları genel itibariyle Hz. Peygamber'in "*Kadın dört şey için nikâhlanır: Malı, soyu, güzelliği ve dindarlığı için. Sen dindar olana bak. (Değilse) kaybedersin*"¹ hadisini başlangıç noktası olarak kabul ederler ve bu konudaki görüşlerini, kendilerine özgü metot ve bakış açılarıyla ele alırken bu hadiste zikredilen hususlara değinmeden edemezler. Burada onların öncelikle ele aldıkları ve üzerinde önemle durdukları nokta dindar olma durumudur ve İslam ahlakçıları dindarlık özelliği içerisine ülfet, iffet, sevgi vb. kavramları yerleştirmek suretiyle konuya açıklık getirmeye çalışırlar.

Evlilik yoluyla bir eş sahibi olunduğunda, yeni bir ailenin temeli de atılmış olur. Ailenin meşru zemini evliliktir ve sıradan bir bir arada yaşama değil de gerçek anlamda bir aile olmaya götürecektir evliliğin ilk adımı da doğru niyetle doğru bir eşin seçimidir. Evliliğin sağlam bir aile yuvası ve sağlıklı bir aile birlikteliği ve huzuru ile neticelenebilmesi için, evlenme ve aile kurmada gözetilen niyetin, sadece dünyevi beklentilere değil insan onuruna yaraşır ulvi ve uhrevi değerlere de yönelik olan uzun vadeli ve iyi bir niyet olması gerekir (Ebu Zehra, t.y., 17). Bu yüzden İslam ahlakçıları

---

¹ Hadis-i şerifte aile kurulurken eş seçiminde genellikle göz önünde bulundurulmuş özellikler bir tespit olarak sıralanmıştır. Ancak bunlardan özellikle tavsiye olunan dindar olanı seçmektir. Çünkü soy-sop, güzellik, zenginlik gibi hususlar geçicidir. Dindar ve güzel ahlaklı bir eş kişinin hem dünyası, hem ahireti için bulunmaz bir nimettir. Nitekim Hz. Peygamber (s..a.) başka bir hadiste kişinin bu dünyada karşılaşabileceği en hayırlı varlığın salih bir hanım olacağını ifade etmiştir (**Müslim 2/1090, İbni Mace 1855, Nesei 3218**). Dindar bir hanımla evlenmek toplumun temelini teşkil eden ailenin de sağlam temeller üzerine kurulmasını temin eder. Dindar ve güzel ahlaklı bir hanım, hem kocasına en büyük yardımcı ve yoldaş, hem de çocuklarının iyi eğitilmesi ve dinine bağlı fertler olarak yetiştirilmesi konusunda en önemli role sahip olacaktır. Hadiste geçen "elin bereketlensin" ifadesi mecazi bir kullanımdır olup dindar ve salih bir eşle kurulacak yuvada hem maddi, hem manevi anlamda kazançların olacağını dile getirmektedir. Dindar bir eş, mesela evin idaresinde israftan kaçınacak ve kocasına bu konuda yardımcı olacaktır. Manevi açıdan dinine bağlı olması eşinin ve çocuklarının dini hayatlarının düzene girmesine katkı sağlayacak ve yuvada mutlu ve huzurlu bir ortam teşkiline vesile olacaktır. Şu halde dindar kadın kişi için hem dünyada, hem ahirette saadet kaynağıdır. Nitekim bir başka hadiste şöyle buyurulmuştur: "İnsanı mutlu eden üç şey vardır: Dindar kadın, iyi bir ev, iyi bir binek. İnsanı mutsuz eden üç şey ise, kötü bir kadın, kötü bir ev ve kötü bir binek" (**İbni Hibban 9/340, Hâkim 2/157, Bezzar 4/20, 26**).

evlilikle ilgili niyetler veya amaçları çeşitli şekilde tasnif etmiş ve her birini ayrıntılı olarak irdelemişlerdir.

Aile, Farabi nazarında, yetkin olmayan insani topluluk türlerinin en küçüğüdür. Aile ile ev arasındaki sıkı ilişki dikkate alınırsa aileyi aynı çatı altında birleştiren bir unsur olarak ev de sokağın bir parçasını teşkil eder. Evi sokak, onu mahalle, onu da şehir izler. Böylece, yetkin olan insani topluluğun en küçük birimine, yani şehre ulaşılmış olur. Farabi'nin toplumları ayırmak için kullandığı ölçüt, yetkinliğe ulaşmaları bakımından topluluğun sahip olduğu imkânlardır. Bu imkânlar ilkin şehirde yetkin bir halde bulunduğu için, şehir yetkin topluluğun ilk derecesi olarak görülmüştür. Bu sebeple, "en ustun iyilik ve en yüksek yetkinlik ilkin şehirde kazanılır (Farabi, 1983, 57-58; 1993, 73)."

Farabi, aile anlamına gelmek üzere ev (el-menzil) terimini kullanır. Ev, insanın barındığı meskenidir. Farabi kadim filozoflara da atıfta bulunarak ev teriminin mesken anlamıyla yetinmez ve ondan anlaşılması gereken anlamın, onun ihtiva ettiği kişiler olduğunu açıkça belirtir. Kendi ifadesiyle "Kadim filozoflar nazarında şehir ve ev ile sadece mesken kastedilmez. Bilakis, bu terimlerle, mesken nasıl olursa olsun, meskenin ihtiva ettiği kişiler kastedilir (Farabi, 1961, 40)." Şu halde ev ifadesiyle meskenin değil içinde bulunan kişilerin gösterildiği kesinlik kazanmış demektir. Bu anlamından dolayı, meskenin fiziki niteliği hiç önemli değildir. Mesken, ister büyük ister küçük, ister yeraltında ister yerüstünde bulunsun, ister ahşaptan ister balcıktan olsun, ister kıldan/yünden veya başka şeyden yapılsın, durum değişmez.

Maverdi'ye göre, aile kurarken veya evlenirken dikkate alınan hususlar beş tanedir. Bunlar, mal, güzellik, dindarlık, ülfet ve iffettir. Bunlar arasında onun dindarlık ve iffete dayanan evlilik gerekçelerini diğerlerinden daha önemli gördüğü anlaşılmaktadır. Zira ona göre, "eğer evlilik akdi, kadının dindarlığından dolayı yapılırsa, bu, nikâh akitlerinin en sağlamı, ülfet yönünden en devamlısı, başlangıç ve akıbet itibarıyla en iyisi olur." Bunun yanında, eğer evlilikten maksat, zina ve diğer haramlardan korunmak yani iffet ise, bunda da "evliliğin gerçek gayesi gözetilmiş demektir (Maverdi, 1982, 235-238)." Ondaki başka bir tasnife göre ise evlilikteki amaçlar üçe ayrılmaktadır. Birincisi, "çocuk yapmak ve nesli idame ettirmek amacıyla yapılır." İkincisi, "genellikle kadınların yürüttüğü ev işlerinin görülmesidir." Üçüncüsü de, "sadece hayvani şehvetlerin tatmini ve geçici lezzet için yapılan evliliktir ki, bu gayri makul sebep, evlenmeye sevk eden üç sebebin en kötüsü ve mürüvvete zıt alanıdır (Maverdi, 1982, 243-245)." Bu üçü arasında da onun, çocuk

yapmak ve nesli devam ettirmek amacıyla yapılan evliliği, en uygun evlilik gerekçesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Evliliği ve dolayısıyla aile oluşturmayı yarar-zarar açısından değerlendiren Gazzali ise evliliğin beş somut yararı olduğunu öne sürer:

1. Çocuk sahibi olmak.
2. Şehvi arzuları tatmin etmek.
3. Ev düzeni.
4. Akraba ve aile bireylerinin çoğalması.
5. Kadınların haklarına riayet etmek suretiyle nefisle cihat etmek (Gazzali, 1998, 64).

Ona göre, aile kurmaya niyetlenen kişi evlenirken, peygamberin sünnetini yerine getirmeye, gözlerini haramdan korumaya, çocuk sahibi olmaya ve belirtilen öteki faydaları gerçekleştirmeye niyet etmelidir. Yalnız cinsel isteklerini tatmin etmeyi amaçlamamalıdır (Gazzali, 1998, 90). Belirtilen bu sebepler arasında Gazzali'nin evlilik için en önemli gördüğü nedenin, çocuk sahibi olma niyeti olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü onun ifadesiyle, "nikahın temel hedefi çocuk sahibi olmaktır. Bununla güdülen amaç da neslin bekasını sağlamak, evrenin insan cinsinden yoksun kalmasını önlemektir. Şehvet insanları buna sürüklemek ve teşvik etmek için yaratılmıştır." Ayrıca çocuk sahibi olmak sadece neslin devamını sağlamakla kalmaz, şu dört açıdan Allah' a yaklaşma vasıtası sayılır:

- a- İnsan türünün bekasını sağlamak için çocuk sahibi olmaya çalışmanın Allah'ın isteğiyle bağdaşan bir hareket olması,
- b- Allah'ın Rasulü'nün öteki peygamberlere karşı övünmesini sağlayacak ümmet çokluğuna katkıda bulunmak suretiyle onun sevgisini elde etme isteği,
- c- Öldükten sonra kendisini hayırla anacak bir çocuğa sahip olma arzusu,
- ç- Kendisinden önce ölen küçük çocuğunun şefaatinin umma beklentisi(Gazzali, 1998, 64).

Neslin devamı meselesi, Nasıruddin Tusi'ye göre de evlenmenin en önemli iki nedeninden biridir. Zira Tusi'ye göre, "Evlenmeye sebep iki şey olmalıdır: Malın korunması ve neslin devamı (taleb-i nesl). (Sebep) şehvet

dürtüsü veya diğer bir maksat olmamalıdır."² Tusi'ye benzer şekilde Kınalızade Ali Efendi de evliliğin iki gayesi olduğunu öne sürmektedir; ancak bunlardan biri Tusi ile aynı görüşü dile getirirken, diğeri farklıdır. Tusi'nin evlenmenin ilk sebebi olarak gösterdiği "malın korunması" gerekçesi Kınalızade'de gözükmemekte, onun, "neslin devamı" şeklindeki ikinci sebebi ilk sebep olarak zikredilmekte, bundan sonra gelen ikinci sebep olarak da o, "nefsini günah ve kötülük işlemekten korumuş olma"yı saymaktadır (Kınalızade, t.y., 39).

Onun ikinci sebebi, Gazzali'nin kısaca "iffet" amaçlı evlilik dediği şeydir. Buna göre, Kınalızade'ye göre evlilik için gözetilmesi gereken iki halis niyet, çocuk sahibi olmak ve iffetini korumaktır. Son devir Osmanlı ahlakçıları da evlilikten maksadın neslin devam ettirmek olduğunu vurgularlar (Erdem, 1996, 214). Klasik dönem İslam ahlakçılarının hepsinde ortak olarak görülen, evliliğe ilişkin en tasvip edilen ve en vurgulanan niyetin, (neslin devamı ve bazı dini/uhrevi amaçlarla) çocuk sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Ahlak filozofları arasında İbn Miskeveyh'in ise en fazla sevgiyi vurguladığı gözükmektedir. Onun belirttiğine göre, bütün varlıkların düzeni ve durumlarının iyilik içinde olması sevgiye bağlıdır. Adalet erdemi bile, insan sevgi şerefine ulaşamadığı için gerekli olmuştur. Eğer toplum halinde yaşayan insanlar birbirlerini seven kişiler olsalardı, zaten birbirlerine karşı adaletli davranırlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık ortaya çıkmazdı. Güven, dayanışma ve yardımlaşma ancak birbirini seven kişiler arasında gerçekleşir. Bu yüzden huzurlu ve mutlu bir aile için sevgi çok önemlidir. Sevginin daha fazla olmasını etkileyen faktörler arasında ortak beğeniler, ilgiler, iyilikler ve menfaatler gelir. Mesela erkek ve kadında ortak olan zevkler onlar arasındaki sevginin sebebidir; bu sevgi

---

² Tusi, Nasiruddin, Ahlak-ı Nasiri, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007, s. 199; Kısaca belirtmek gerekirse, Ahlak-ı Nasiri temel olarak üç makale ve otuz fasıldan ibarettir. Birinci makale Ahlakın Sıfırlanması başlığını taşır. Esaslar ve Maksatlar şeklinde iki hisseye ayrılır. .Esaslar hissesi yedi; .Maksatlar hissesi on fasıldır. Bu bölümde ahlak felsefesi ve ahlak psikolojisinin problemleri yer alır. Anahtar kavram nefisdir. Nefsin varlığı, cevher oluşu sade ve basitliği, cisim yada cismani olmadığı anlatılır. Erdemli insan olmanın kişilik boyutunda temel kriterleri üzerinde durulur. İkinci makale Aile Kurma Bilimi başlığını taşır ve aile ile ilgili meseleleri ele alır. Bu makale beş fasıldan ibarettir. Çocuk eğitiminden başlayarak ev hayatının hemen hemen bütün safhaları bu bölümde tartışılır, gündelik hayatla ilgili bir takım davranış kuralları verilir. Burada dikkati çeken bir nokta, Tusi'nin çocuk eğitimi ve yeni kuşakların yetiştirilmesine büyük önem vermiş olmasıdır. Bu konudaki görüşleri her iki makalede yer alır. Üçüncü Makale Ülke (şehirlerin) Yönetimi başlığını taşır. Sekiz fasıldan ibarettir. Burada sosyo-ekonomik ve siyasi problemler ele alınır. Toplum halinde yaşamının zaruretinden bahsedilir. İnsan topluluklarının türü ve devletlerin ortaya çıkışı konusu incelenir. Birlikte yaşamının davranış kuralları belirlenir. Birey-toplum ve birey-devlet ilişkilerinde karşılıklı sorumluluk bilinci ön plana çıkarılır.

de onlar arasında yardımlaşmaya, yuvalarının şenlendirilmesine sebep olur. İyi insanlar arasındaki sevgi ne bir dış zevke ne de menfaate bağlıdır; aralarında bir uygunluk bulunduğu için birbirlerini severler. Bu da iyiliğe yönelme ve fazileti aramadır.

Babanın çocuklarına, çocukların babalarına karşı sevgisi böyledir. Baba çocukta bir nevi kendisini görür ve kendisi için istediği her şeyi ve hatta isteyip elde edemediği her şeyi çocuğunun elde etmesini ister. Ayrıca babanın sevgisi çocuğun sevgisinden fazladır; çocuğun babaya olan sevgisi ise bu derecenin altındadır. Annenin çocuğuna olan sevgi, şefkat ve düşkünlüğü ise babalarınınkinden kat kat fazladır. Çünkü güçlük ve meşakkatle kazanılan şeylerin sevgisi daha fazla olur. Ayrıca, iyilik yapan kişi, iyilikte bulunduğu kimseyi sever, iyilik yapılan da iyilik yapanı sever (Miskeveyh, 1983, 120-138). Dolayısıyla İbn Miskeveyh'in ailede en fazla vurguladığı özelliğin, adalet ve iyilikle birlikte, esas itibarıyla sevgi olduğunu söylemek mümkündür.

Modern dönem ahlak felsefecilerinden Ahmet Hamdi Akseki'ye göre ise evlilikten maksat, "belki hayatın gerektirdiği işlerde ortaklaşa yardımlaşmak ve her hususta birlik üzerine olmayı gerektiren bir evlenme akdidir. Menfaat ve maslahat birliği ve nefislerin uyuşması üzerine bir anlaşmadır (Akseki, 1979, 257)." Burada Akseki, evlilikte nefislerin uyuşması ve karşılıklı yardımlaşmanın ve yararların birliği gibi yeni maksatları öne çıkarırken, klasik eserlerde üzerinde durulan malın korunması ve özellikle neslin devamı için çocuk yapmak gibi gerekçelere değinmemektedir. Bazı ahlakçılara göre ise "ailenin en büyük ve en önemli fonksiyonu ahlakılığıdır. Aile, hem insanın ahlakını korur, hem de geliştirir ve olgunlaştırır. İnsan, ahlaki hayata ilk adımını ailede atar. Aile en büyük bir ahlaki kurumdur (Erdem, 1996, 139)."

İslam ahlakçılarının evlilik ve aile kurmada doğru niyetle ilgili en fazla vurguladıkları dört temel kısaca şunlar olduğunu söylemek mümkündür:

1. Çocuk yapmak ve neslin devamı
2. Nefsin korunması ve iffetin teminatı
3. Nefislerin uyuşması, sevgi ve rızaya dayalı huzurlu bir yuva
4. Karşılıklı yararlar sağlamak

Sağlam ve huzurlu bir aile için evlilikle ilgili iyi niyetli ve asil amaçlardan sonra atılması gereken ikinci adım, bu amaçlara uygun düşecek eşin seçimidir. İslam ahlakçıları bunun üzerinde de bir hayli durmuşlardır. Maverdi, özellikle iffet amacıyla evlilik yapan kişilerde evliliğin ve iffetin devamlılığını sağlayabilmek için eşte aranması gereken, tayin ve tespit de edilmesi de mümkün olan üç özellik sayar. Bunlardan birincisi, "hayâ, iffet, kanaat ve tok gönüllülüğü sağlayan din duygusudur." İkincisi, "insana daima doğru tedbirleri gösteren, yaptığı işleri takdire şayan kılan akıldır." Üçüncüsü de, "kınanmaya sebep olmayan ve çoğalma hâsıl olan denklidir (Maverdi, 1982, 239-240)." Kısaca, dindarlık, akıllılık ve denklik eşte aranması gereken üç temel özelliştir. Gazzali ise evlenilecek kadında aranılacak nitelikleri biraz daha artırmakta, 8 nitelik saymaktadır: 1. Din, 2. Ahlak, 3. Güzellik, 4. Düşük mehir, 5. Doğurganlık, 6. Bakirelik, 7. Soy, 8. Yakın akraba olmamak (Gazzali, 1998, 92).

Tusi, eş seçimi konusunda kadınların en iyilerine ilişkin pek çok özellik sayar ve sonunda "bu hasletlerden bazısı olmasa da, akıl, iffet ve hayanın mutlaka bulunması gerekir" der ve ekler "eğer bu vasıfların varlığıyla birlikte güzellik, nesep ve zenginlik süsüyle de donanmış olursa, (kendisinde) güzellik çeşitlerini toplamış olur ve onun üstüne hiçbir ilave düşünülemez (Tusi, 2007, 199-200)." Kınalızade'ye göre de kendisine böyle bir eş "nasip olan kimsenin sayısız şükür ve Allah'a durmadan hamd etmesi lazımdır (Kınalızade, t.y., 43)." Zira iyi ve temiz bir hanım, ev idaresinde eşine yardımcı ve ortak, eşi olmadığı zaman onun malı ve çocuklarının koruyucusu ve vekilidir. Ayrıca, müşkül işlerinde eşinin öğütçüsü ve danışmanı, sıkıntı anlarında keder ortağı ve arkadaşıdır. Yine o, muhabbet, samimiyet ve iffetle eşine bağlıdır. Nankörlük ve kadirbilmezlik de yapmaz (Kınalızade, t.y., 41).

Akseki, klasik dönemdeki gibi çok sayıda kriter üzerinde durmamakta; sadece denkliği vurgulamaktadır. Ona göre, karı-koca arasında iyi geçinme ve uyuşmanın hakkıyla tecellisi için eşler arasında misliyet ve akranlık aranmalıdır (Akseki, 1979, 258). Bazı ahlakçılara göre, misliyet veya denklikle ilgili ilk aranması gereken konu, manevi olgunluk ve ahlaklılıktaki denklidir. Çünkü aile mutluluğu iki tarafın da ahlaken uyuşmasına bağlıdır. Bununla birlikte ahlakiliğin dışındaki konularda da denkliğin olması eşler arasındaki haklar ve görevlerin gerçekleştirilmesini kolaylaştıracaktır (Erdem, 1996, 140). Bazen farklı özelliklerin daha fazla öne çıkarılmasına rağmen, erkek için eş seçiminde İslam ahlakçıları arasında ortak olarak vurgulanan en temel vasıfların, dindarlık, akıllılık ve denklik olduğu anlaşılmaktadır.

İslam ahlak felsefecileri sağlıklı ve huzurlu ailelere yönelik olarak sadece erkek için aranacak ideal kadın eşin vasıflarından değil, kadın için aranacak ideal erkek eşin vasıflarından da bahsetmişlerdir. Örneğin Kınalızade, kız için damat seçiminde gözetilecek özelliklerden bahseder. Ona göre, damat olacak kişinin dini, ahlakı, iyilik ve şanı görülüp tetkik edilmelidir. Mevkiinin yüksekliğine, mal çokluğuna, soyunun büyüklüğüne ve şekil güzelliğine bakılmamalıdır. Ama eğer aranan manevi şartlarla birlikte bunlar da varsa bu büyük bir nimettir, "Nur üstüne Nur" dur (Kınalızade, t.y., 74)." Gazzali'ye göre de, ahlakı kötü, fizik görünümü çirkin, dini duygulan zayıf veya kadının haklarını yerine getirmekten aciz yahut soyca kadına denk olmayan kimselere kızını vermemelidir (Gazzali, 1998, 100).

Buna göre, erkek eşte aranması tavsiye edilen temel vasıfların da, dindarlık, ahlaklılık ve denklik olduğu anlaşılmaktadır. Denklik yanında kadında aranan iki temel vasıf dindarlık ve akıllılık iken erkekte arananın dindarlık ve ahlaklılık şeklinde gözükmesinde, bilhassa yaşadıkları dönem dikkate alındığında, şaşılacak bir şey olmasa gerektir. Dindarlık ortak paydasından sonra, kadında akıllılık veya bilgi, erkekte ahlaklılık veya erdem vurgulanarak, tarihsel olarak taraflarda o dönemler dikkate alındığında nispeten daha az bulunabileceği varsayılan ama daha değerli olan şeye dikkat çekilmek istenmiş gibidir. Sonuçta, erkek veya kadın ayrımı yapmaksızın bakıldığında, dört temel özelliğin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür: Dindarlık, Ahlaklılık, Akıllılık, Denklik

3. Ailenin İdaresine Yönelik Felsefi ve Ahlaki İlkeler

İnsanlığın sahip olduğu en temel sosyal kurumlardan birisi de ailedir. İnsanlık tarihinin uzun seyri içinde, zaman zaman bu kurumda bazı sapmalar görülmüşse de, aile, toplumların vazgeçilmez sosyal ünitesi olma görevini daima korumuştur. İnsanlığın en eski sosyal organizasyonu olan aile'nin teşekkülünde maddi öğelerden çok manevi öğelerin ağır bastığı her zaman görülmüştür. Çünkü aile fertlerini birbirine bağlayan, daha çok manevi değerlerdir. İnsanlığın en eski ailesinden bugünkü modern aileye kadar hep söz konusu olan, bu manevi değerler sistemi olmuştur.

İşte bunca köklü olan aile müessesesine, hayatı, topyekûn kendi potasında bir değerlendirmeye tabi tutan İslam ahlak filozofları da yeni boyutlar kazandırmıştır. İslam ahlak felsefesi, bedbin bir dünya görüşüne yer

vermediği için, dünyayı ve onun gerekleri olan her şeyi belli ölçüler içinde benimsemektedir. İnsanın dünya hayatında tabiatı gereği yaşamasını, dünya görüşünün temeli olarak kabul eder. Bunun için de, İnsanın belli ölçüler içinde dünya zevklerinden, dünya nimetlerinden istifade etmesine izin verir ve teşvik eder. Böylece İslam ahlakçıları, bir yandan insana ve dolayısı ile cemiyete yaşama sevinci sunarken; diğer yandan da bu seyrin ortamında bir takım manevi sorumluluklar hatırlatmaktadır. Bu yaşama biçimi içinde fert, maddi yapısının gereği olan her türlü dünya nimetinden meşru bir çizgi içinde istifade hakkına sahiptir. Ancak onun bu nimetler karşısında yerine getireceği sorumlulukları da vardır. Fert bu sorumluluklar içinde hedef olarak, dünya ahiret dengesini kurmak zorundadır (Ayдын, 1998, 27).

İşte, İslam düşünürlerinin dünya görüşü içinde yer alan önemli sosyal müesseselerin başında aile gelmektedir. Aileyi oluşturan belli başlı bazı temel unsurlar vardır ve mutlu bir aile için bu temellerin sağlam atılması ve aileyi oluşturan bireylerin rollerini en iyi şekilde yerine getirmesi gerekmektedir.

3.1. Aile Reisi

İnsanın eylemleri, bu eylemlerin amaçları, bunlar için gerekli olan imkan ve şartların mevcudiyeti, amaçlara ulaştırılan araçların tanım ve tespiti, bunların hayatın içinde dağılım ve uygulama koşulları vs, ahlak felsefesi içerisinde incelenen kimi konulardır. Bunların bir kısmı teorik çerçeveyi ilgilendirdiği için bununla ilgili kısmına **rasyonel etik**; diğer kısmına da teorik çerçeveye uygun yapıp etmelerin belirlenimini içerdiği için, **deneysel etik** demek yanlış olmaz (Akarsu, 1982, 192). Aile içindeki yapıp etmeler, amaç ve araçların tespiti, buna uygun davranış biçimleri, kısaca ödevlerin bilgisi deneysel etik içinde kalan kimi konulardır. Aile, sonuçta iradeye dayalı birlik olduğu için, bu birliğin işlerini belli bir amaca göre idare eden birinin bulunması kaçınılmazdır. İşte bu kişinin hangi özelliklere sahip olması gerektiği ve idareyi hangi esasa göre yapması gerektiği kimi filozoflar için önem arz etmektedir. Nitekim bu önemine bağlı olarak İslam filozof ve ahlakçıları, aile reisliği konusunu etik açıdan incelemiş görünmektedir.

Aile, çeşitli unsurlardan oluşan birlik olduğuna göre bu unsurları "uyumlu" birlik halinde tutacak ve onların devamını sağlayacak bir insana ihtiyaç olduğu da meydandadır. Şu halde aile içinde yer alan unsurları ve ortaklık şekillerini yönetecek, onların birbiriyle uyumunu sağlayacak ve her birini diğerine bağlayacak birine gerek vardır. Bu kişiyle, iş ve

davranışlarda ortaklık sağlanmalı; aynı amacın gerçekleştirilmesinde, iyi şeylerle ailenin bayındır olmasında yardımlaşma ve bunların aile üyelerinde korunması temin edilmelidir.

İslam ahlakçalarına göre evin geçimini temin etmek ve ihtiyaçlarını karşılamak öncelikle erkeğin görevidir. Ancak, besin ve erzak temin etmek için erkek evden ayrıldığında, evde bulunan besinleri başkalarından korumak için onun yerine bir kimsenin evin sorumluluğunu devralması gerekir. Bu işi üstlenecek kişiler kadınlardır ve onlar neslin sürdürülebilmesi için üreme, gıdaların korunması ve ıslahı gibi birçok konuda kendilerine ihtiyaç duyulan ailenin kurucu unsurlarıdır. Erkek ve kadın evlenip bir araya geldikten ve bir evde yaşamaya başladıktan sonra, aileye diğer bir unsur olarak çocuklar katılır. Ailenin büyümesiyle artan ihtiyaçlara paralel olarak, evde yardımına ihtiyaç duyulan bir grup olarak hizmetçiler de yer alabilir (Şehrezuri, 2004, II, 17).

Ailenin temel unsurlarından biri hiç şüphesiz kadındır. Kadın erkekle birlikte aile içerisindeki işleri işbölümü çerçevesinde çekip çeviren ve erkek evde olmadığı zaman ailenin yöneticisi durumunda olan kimsedir. İyi kadın erkeğin mülkünün ortağı, malının koruyucusu, yükünün taşıyıcısı ve çocuklarının terbiyesinde güvendiği kişidir. Buna göre evlenilecek kadının iffetli, güzel, bakire, doğurgan, haya sahibi, ince kalpli, cana yakın, az konuşan, kocasına bağlı, ona hizmet eden ve iyi ahlaklı bir kimse olması tercih sebebidir. Bunun yanında evlenilecek kadın üzüntülerin tesellisine ve kaygıların giderilmesine yardımcı olmalıdır. Yine kadının onların güç desteğini sağlaması bakımından iyi bir aileye mensup olması da tercih sebeplerinden birisidir. Ancak bu niteliklerden bir kısmı bulunmasa da, akıl, iffet ve hayânın olmaması düşünülemez ve bu özellikler fiziki güzelliğe tercih edilir. Çünkü bu temel niteliklerin bulunmaması gibi bir durumda birçok zorluk ve sıkıntının ortaya çıkması kaçınılmazdır (İbn Sina, 1991, 913).

Farabi bu işi yapacak kişiye, “aile reisi (Rabbu'l-Menzil) ve yöneticisi (mudabbir)” adını verir.³ Anlaşılacağı üzere Farabi'nin, aile reisinin gerekliliği ile ilgili temellendirmesi beş esas üzere olmaktadır. Bunlar, **a-** ailede yer alan unsurları idare etme gereği, **b-** onların uyum içinde olmalarının temini, **c-** onlar için bir amacın tespiti, **d-** bu amacın gerçekleştirilmesi ve **e-** gerçekleştirilen amacın aile fertlerine dağılımı ve

---

³ Farabi'nin kullandığı “rabbu'l-menzil ve müdebbirih” ifadesi kelime çevirisi olarak alınırsa “ev sahibi ve yöneticisi” anlamına gelir. Ancak burada terim anlamı dikkate alındığı için aile reisi karşılığı verilmiştir (Bkz. 1961, 40-41).

korunması. Bunlar aynı zamanda aile reisinin görevleri olarak da anlaşılabilir.

Farabi bir analogi yaparak aile reisinin ailedeki konumunu, şehirdeki şehir yöneticisinin konumuna benzetir (Farabi, 1993, 84). Farabi nazarında şehir yöneticisinin konumu oldukça önemlidir. Zira şehir yöneticisi de İlk Sebebe benzer. Şöyle ki, İlah'ın alemi yönetmesi ile erdemli başkanın şehri yönetmesi arasında çeşitli bakımlardan bir münasebet vardır. Bu münasebet, farklı unsurlar arasındaki ahengi sağlama; çeşitli unsurları tek bir şey haline getirme, aynı amaç için iş yapmalarını sağlama ve devamlı olmaları için önlem alma gibi hususları ihtiva eder. Bu bakımdan aile reisinin, tıpkı şehir yöneticisinde olduğu gibi, aileyi oluşturan ögeler arasında ahengi sağlama, onları tek bir şey haline getirme ve aynı amaç doğrultusunda çalışmalarını temin etme ve ailedeki sağlıklı yapının devamı için gerekli önlemleri alma gibi işlevleri olduğu anlaşılıyor.

Farabi, aile reisinde olması gereken özellikleri şu şekilde sıralar: Her şeyden önce aile reisinde düşünen yetinin gelişmiş olması gerekir. Zira amacı belirleyecek olan bu yetidir. Teorik düşünen yeti, gelişmiş olduğu takdirde, "doğru amaçları" tespit eder. Bu bakımdan aile reisi amaçlar içinde "doğru olan amacı" tayin etmeli ve kendini iyi şeylere alıştırmalıdır. Çünkü nefsin yetileri, insanın belirlediği amaca göre birbirleriyle ilişki içinde bulunur. Dolayısıyla her bir reis, amacına göre yetilerini kullanmış olur. Sözgelisi amacı, şehvete yönelik fiillere ulaşmak olan birine öfke yetisinin fiilleri şehvet fiilleri için alet olur. Derece itibarıyla yüksek olan, aşağıdakine hizmetçi olur. Bazen düşünen yeti, öfke ve şehvet yetilerine; öfke yetisi de şehvet yetisine hizmet eder. Düşünen yeti, bakışını, öfke ve şehvete ait fiilleri tamamlayacak şeyin bulunmasına yoneltir. Farabi bu ifadeleriyle, aile reisinde olması gereken teorik olgunluğa dikkat çekmektedir. Bunun bireysel tarafı olduğu kadar ailevi tarafı da vardır. Aile reisi, üzerindeki bu sıfat sebebiyle yeni sorumluluk almıştır. Artık o sadece kendi olgunluğunu değil aynı zamanda idaresi altındakilerin de olgunluğunu gözetmek durumundadır. Yapacağı yanlış, aile fertlerine de sirayet edecektir. Bu itibarla amacın doğru bir şekilde tespit edilmesi, aile reisi için ilk önceliğe sahiptir. Amaç tespitinin yapılması ise "bilgilenme" ile olur; bir başka deyişle, düşünen yetinin bil kuvve akıl olmaktan çıkıp bilfiil akıl olmasıyla. Kısaca bu, aklın başka yetilere değil kendine bakışının, dolayısıyla bilginin akışının, bilgiyle dopdolu olmasının temin edilmesidir (Farabi, 1961, 101-103).

3.2. Ekonomik Sorumluluk

İlk dönem İslam toplumunda aileyi korumanın ve geçimi sağlamanın başlıca sorumlusu olan erkek, buna karşılık eşinden saygı ve bağlılık bekleme hakkına sahipti. Kur'an buna şöyle işaret eder: "Allah'ın bazılarını bazılarından *üstün* kılmasından ve erkeklerin mallarından harcamalarından dolayı, *erkekler* kadınları *kollayıp gözetirler. İyi kadınlar gönülden saygılı olup, Allah'ın kendilerini korumasına karşılık saklı olanı muhafaza ederler...*" (Nisa, 4-34) Buradaki üstünlüğü, insan olma onuru ve haysiyeti açısından üstünlük olarak anlamak, Kur'an'ın savunduğu temel düşünceye aykırı olacağı için bunu, erkeğe koruyuculuk ve reislik sorumluluğunu yükleyen bedensel ve ruhsal yapısının dayanıklı oluşunun bir avantajı olarak yorumlamak gerekir. Burada iyi kadınların özelliği olarak belirtilen saygının, sorumluluğunu bilen kocalara duyulan saygı olduğu anlaşılmaktadır.

Tusi'ye göre insanlar yaşamlarını sürdürmek için gıdaya ihtiyaç duyar. İnsanın gıdası söz gelimi bazı hayvanlarınki gibi doğadan kolayca elde edilmez. İnsan, sanata ve mesleki eylemlere dayalı ekip biçme, temizleme, öğütme, yoğurma vs. çeşitli işlemlerden geçirerek gıdasını elde eder. Bu elde etme sürecine yardım için tarım araçları hazırlama, bunları kullanmayı öğrenme gibi işler için uzun soluklu büyük bir emek ve caba harcamak gerekir (Tusi, 2005: 203). İslam felsefesinin temel ekollerinden İsrakiliğin önemli temsilcilerinden Şehrezuri, aile yöneticisinin mala ilişkin yapacağı şeyleri üç kısımda ele alır. Bunlar; malın kazanılması, korunması ve harcanmasıdır. Mal ya sanat ve ticaret gibi bir yetenek ve maharete bağlı olarak ya da hediyeler, miras bırakılan şeyler, buluntular ve defineler gibi herhangi bir yetenek ve maharet gerektirmeksizin kazanılır. Kazancın belirli ilkelere göre olması gerekir. Buna göre malın kazanılmasında zulümden, utanç verici şeylerden ve düşüklükten kaçınılmalıdır. Zulüm, ölçü ve tartıda malı yüksek ve düşük göstermek, hile, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi şeylerdir. Utanç verici olan şey, yüzsüzlükle, soytarılıkla ve nefsi alçaltıcı şeylerle malın kazanılmasıdır. Düşüklük ise, malın daha ustun, itibarlı sanatlar bulunmasına rağmen, daha düşük sanatlarla kazanılmasıdır (Şehrezuri, 2004: II, 18).

Aynı şekilde bazen bu gıdaların ortadan kalkmasına neden olan felaketler ortaya çıkabileceği için, daha sonra kullanılmak üzere insanlar için bir ev, sığınak ve depolama yeri konumunda olan yerlerde gıdaların korunması, saklanması ve biriktirilmesi gerekir. Böylece bu gıdaların bir kısmı yok olduğunda, elden çıkanın yerine geri kalanla beslenebilmek ve bu yerlerden ihtiyacı temin etmek mümkün olur. Burada İbn Sina'nın insanın

temel ihtiyacı olan gıda ile diğer bir ihtiyaç olan barınma arasında bir ilgi kurduğu görülür. Buradan anlaşılıyor ki, gerektiğinde kullanmak üzere temin ettiği gıdayı saklayacağı ve koruma altına alacağı bir yere ihtiyaç duyması, insanın ev edinmesinin temel nedenlerinden birisidir (İbn Sina, 1991: III, 908).

Malın kazanılması ve korunmasının yanında önemli diğer bir husus da, onun yerli yerinde aile üyelerinin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde harcanmasıdır. Şehrezuri malı harcamada dört şeyden kaçınmak gerektiği düşüncesindedir. İlkin, cimrilik ve pıntılık yapmaktan sakınılmalıdır. İkinci olarak, israftan ve savurganlıktan kaçınılmalıdır. Üçüncü olarak, gösteriş yapmaktan ve övünme amacıyla harcama yapmaktan kaçınmak gerekir. Dördüncü olarak, malı kötü yönetmekten kaçınmak gerekmektedir. Yani yerli yerinde harcama yapılmalı, bazı yerlerde gereğinden fazla, tam tersine bazı yerlerde de gereğinden az harcama yapılmamalıdır. Şehrezuri malın harcadığı yerleri uc kısımda ele alır. 1. Sadaka ve zekat gibi Allah rızasını kazanmak için yapılan harcamalar. 2. Hediye, armağan vs. cinsinden cömertliğin gereği olan harcamalar. 3. Uygun olanı talep etme ve zararlı olan şeyleri uzaklaştırmak için zorunlu olarak yapılan harcamalardır. İlki ev için gerekli olan zorunlu harcamalardır. Diğerleri ise zalim ve sefih kimselerin zararından korunmak için yapılan zorunlu harcamalardır (Şehrezuri, 2004: II, 20-21).

Gazali, yerküre ile onda bulunan bütün maddi varlıkları insan ihtiyaçlarının hedefi olarak görür. Yeryüzü insanın mesken ve ziraat ihtiyacını sağlamaktadır. Yeryüzündeki varlıklar ise insanlar ile ilişkisi bakımından üç grupta toplanır. Madenler, bitkiler, insan ve hayvanlar gibi canlılar. Bitkiler insanların beslenme ve tedavi ihtiyaçlarını karşılarken, madenlerden bir kısmı muhtelif aletler yapmakta, altın ve gümüş gibi bir kısmı da çeşitli faydaları yanında alım- satım vasıtası olarak kullanılırlar.

Gazali, bu yönden insanları meşgul eden şeyleri iki ana gruba ayırır: Fuzuli olanlar ve mühim olanlar. Ona göre birincilerin herhangi bir sınırı yoktur, sayılmaları da mümkün değildir. Gazali'nin bu gruptakilerden zaruri ihtiyaç dışında kalanları kastettiği söylenebilir. Mühim olanlara gelince, o, bunları yeme ve içme gibi zaruri ihtiyaçlar olarak ele alıyor ve bunları altı grupta topluyor. Yiyecek, giyecek ve mesken, zaruri ev eşyası, eş ve bu sayılanların yanı sıra ihtiyaç duyulan: başka şeylere de vasıta olan mal ile ve makam ile ulaşılır. Ona göre bunların her birinin asgari, orta ve azami diye ayrılabilen üç seviyeleri vardır. Bu seviyeler de miktar, cins ve zaman bakımından ayrı ayrı belirlenir. Gazali, altı temel ihtiyacı bu kriterlere göre uzun ve ayrıntılı bir şekilde anlatır (Gazali, 1321: 236-237).

Gazali, mesken ihtiyacıyla ilgili bir tasnifinde ferdi veya müşterek olarak bir insanın başını sokabileceği yeri asgari yemek, yatak odası, banyosu, mutfak, tuvaleti bulunan evi orta; en yüksek derecesi ise, lüks ev diyebileceği, odaları, geniş ve fazla, misafir Odalı, bahçeli, havuzlu, her şeyi yerli yerinde geniş bir saray veya villa şeklindeki meskendir. Birincisi zaruri ihtiyacı karşılar, ikincisi kifayet miktarıdır. Üçüncüsü ise dünyaya meyledenlerin yeridir. Gazali, bir müslümanın böyle bir evde oturmasının mubah olduğunu söylüyor. Fakat bu gösterişli yerleri yalnız kendisi için işgal eder ve içlerinde dünya zevkine dalıp gaflete düşerse işte bunun hoş olmayacağını belirtiyor (Gazali, 1964:378. vd).

Görüldüğü gibi Gazali ahlakta benimsediği orta yolu müminin hayat tarzı olarak yemesi, giymesi ve oturduğu yerde de benimsemesi gereğine işaret etmek istemektedir.

3.3. Çocukların Eğitimi

Aile yuvasının en önemli unsurlarından birisi de çocuklardır. Çocuk aile birliğinin meyvesi, neslin devamının teminatıdır. Kur'an-ı Kerim, "*mal ve çocukların (oğulların) dünya hayatının süsü olduğunu, kalıcı olan yararlı işlerin ise, Rabb 'in katında sevapça ve ümit bakımından daha hayırlı olduğunu*" bildirir (Kehf, 46). Bu ayette mal ve çocuklarıyla (özellikle oğullarıyla) övünen kimselere bir uyarı vardır. Çünkü mal ve oğulların çokluğu, özellikle Arap toplumunda güçlü olmanın dolayısıyla gurur ve kibre kapılmanın bir vesilesiydi. O yüzden bazı ayetlerde, "*mal ve evlatların bir imtihan (fitne) olduğu*" belirtilmiş (Enfal, 28; Teğabün, 15), imtihanı kazanıp kaybetmede bu iki unsurun önemli rolü olduğuna işaret edilmiştir. Nitekim hesap gününde, insanların övünüp durdukları "*mal ve oğulların değil, kalb-i selim 'in fayda vereceği (Şuara, 88-89) , " mal ve çocukları, kendilerini Allah 'ı anmaktan alıkoyan insanların ziyanda olduğu*" (Münafıkun, 9) ifade edilmiştir.

Toplumsal gerçekliği dikkate alan Kur'an çeşitli vesilelerle, inanç ayrılığında doğan aile içi çatışmalara (Enam, 74; A'raf, 83; Hüd, 42-43; Ahkaf, 17) kardeş kavgalarına, bir babanın üzerine titrediği evladı için çektiği üzüntü ve sıkıntılara temas etmiş, eş ve çocuklarının düşmanca tavırlarına maruz kalan müminlere dikkatli olmalarını, fakat affedip müsamaha göstermenin ve bağışlamanın daha hayırlı olacağını belirtmiştir (Maide, 27-31; Yusuf, 8-15, Yusuf, 84-86, Teğabün, 14).

Ebeveyn olmak bir çocuğun gelişme ve hayatta kalması için bakım, ihtiyaç ve desteğinin sürekli olarak sağlanması şeklinde tanımlanmaktadır.

Ebeveyn olmanın temel görevi; yalnızca çocukların yaşamını devam ettirmesine yardımcı olmak ya da uygun disiplin yöntemlerini kullanmak değil, aynı zamanda aile içi ve dışında çocukların tüm kapasitelerini geliştirmelerine olanak sağlayan koşulları yaratmaktır. Bu görüş ebeveynliğe geniş bir bakış açısı getirmektedir.

Ebeveynlik hem doyum sağlayıcı, ödüllendirici, zenginleştirici, geliştirici hem de kaygılandırıcı, bazen yalnız bırakabilen bir durum haline dönüşebilmektedir. Ebeveynlik dönemine girmenin kişisel bazı özelliklerin yanı sıra, evliliğe ait ve ailesel beklentiler, deneyimler, yaş, eğitim düzeyi, meslek ve güvenlik, psikolojik, sosyal ve ekonomik kaynaklar gibi çeşitli doğal olay ve sosyal durumlardan da etkilenebildiği görülmektedir.

Ebeveyn duyarlılığının ve kontrolünün niteliği üç ebeveynlik tarzını tanımlamaktadır. Bunlar, otoriter, demokratik ve izin verici ebeveyn tutumlarıdır.

Yapılan sosyo-psikolojik tahliller ülkemizde mevcut, belli başlı, beş çeşit aileden söz ediyorlar:

1- *Başsız, düzensiz tabir caizse, anarşik aileler*: Bu tür ailelerde ne kanun var ne de kural. Herkes istediği gibi yaşıyor. Kimse kimseye karışmıyor. Değer hükmü yok. Gününü gün etme ve sadece yaşama, yaşama anlayışı, bir başka tabirle, hedonizm hâkimdir. Çünkü demokrasi ve onun sağladığı hürriyet vardır. Bütün aile fertleri bu hürriyet içinde hareket ederler.

2- *Müsaadeci aileler*: Bunlarda kanun ve kural var, ama uyma mecburiyeti yoktur. Ahlaki kanunlar ve değer kuralları zikredilir, ama fertler serbest bırakılarak "*Senin aklın var, kendini ayarla*" denilir.

3- *Müşterekçi aileler*: İyi veya kötü her şeye bütün aile fertleri beraberce karar verirler. Değer hükümlerine, ahlak kurallarına müştereken ya uyulur veya uyulmaz.

4- *Kuralcı veya kuralları uygulayıcı aileler*: Aile, dini, ahlaki veya milli değer hükümlerinin benimsenmesini ve bunlara uyulmasını ister. Aile fertlerinde değer hükümleri oldukça açık bir şekilde görülür.

5- *Zorba aileler*: Bu tür ailelerde despotizm hâkimdir. İster doğru ister yanlış, ailenin veya aile reisinin verdiği karara mutlaka uyulur. Töre cinayetleri bunun çok açık misalidir.⁴

İşte böyle sosyolojik bir vakıa karşısında bulunan günümüz ailesi, büyük bir zorlukla karşı karşıyadır. Cihanşümül veya evrensel değerlerimiz çocuklara nasıl verilecektir?

Çocuk, temyiz ve buluğ çağına kadar, iyiyi kötüden ayıramaz. Devamlı olarak anne ve babanın veya bunların yerine geçecek bir aile büyüğünün gözetim ve terbiyesine muhtaçtır. İşte çocuğun süt devresinden sonra, belli bir yaşa kadar yetiştirilip terbiye edilmesine "hıdane" diyoruz. Fıkıh kitaplarında, bu isim altında müstakil bölümler olup, çocuğun terbiye ve yetiştirilmesi enine boyuna incelenmiştir.⁵

İslam düşüncesinde aile kurmanın belki en temel sebebi çocuk sahibi olmak olarak görüldüğü için, çocuk eğitimi üzerinde fazlasıyla durulur. Çocuklarla ilgili tavsiyelerden bazıları özetle şunlardır: Ona güzel bir ad verilmelidir. Süt emme dönemi bittiğinde ahlaki eğitime yönelik alışkanlıklar kazandırmaya başlamalı; kötü alışkanlık edinebileceği akranlarından uzak tutulmalı; gerçek saygınlığın mal varlığı ve nesepten değil akıllılık ve ahlaklıktan geldiği öğretilmelidir. Çocukların yanında iyiler övülmeli, kötüler yerilmeli; kendi iyilikleri de daima takdir edilmeli, iyi işlerinden dolayı ödüllendirilmelidir (Bayraklı, 2005: 179-188). Zamanı geldiğinde dini görevleri öğretilmeli ve bunları sürdürmeye teşvik edilmelidir. Devamlı tekrar ve hatırlatma yöntemi ile çocukta iyi huylar ve alışkanlıklar geliştirilmeli; kötü özellikleri varsa bunlar eğitim yoluyla ve ince taktiklerle giderilmeye çalışılmalı, asla azarlanmaya alıştırmamalıdır. Yeme ve konuşma adabı öğretilmeli, spora alıştırmalı, saygı, sevgi, tevazu gibi ahlaki değerler öğretilmelidir.

Çocuk doğduğunda yapılması gereken ilk şey ona güzel bir isim vermektir. Kotu bir isim verilecek olursa bu, yaşamı boyunca çocuk için sıkıntı oluşturabilir. Bu çerçevede çocuğa verilecek ismin çocuğun özellikle

---

⁴ Bkz. Mürüvvet Bilin, Sağlıklı İnsan İlişkileri, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004; İbrahim Dönmezer, Ailede İletişim ve Etkileşim, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2003; K. J. Folsom, The Family and Democratic Society, New York, 1948; Beylü Dikeçligil, "Türk Toplumunda Aile Tipleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995; Birsen Gökçe, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları, Savaş Yayınevi, Ankara, 1996; Çiğdem Kâğıtçıbaşı, İnsan, Aile, Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.

⁵ Konuyla ilgili olarak bkz. Mustafa Baktır, İslam Hukuku Açısından Çocuk Terbiyesi, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, İsav, İstanbul, ss. 54-64

psikolojik gelişiminde, bunun yanında sosyalleşme sürecinde kendisine saygın bir yer edinmede bir ilk basamak olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla içinde yaşanılan toplumda sıkılmadan taşıyabileceği ve karakter gelişimine olumlu katkılar sağlayacak bir isim çocuğa verilmelidir. Daha sonra hastalıklar ve kötülükler bu yolla çocuğa geçtiği için sağlıklı, kusurlardan ve kötü ahlaktan uzak olan bir sütanne ve bakıcı seçilmelidir. Bu dönem geçirildikten sonra çocuğun terbiyesi, eğitimi ve ahlakının güzelleştirilmesi ile meşgul olunmalıdır. Zira çocuk bu dönemde ahlaki eğitime uygun bir yapıdadır. Çoğunlukla doğal yapısındaki güçler ve düşünen yanının eksikliği ve bulanıklığı sebebiyle çocuk kötü huylara meyleder. Küçük yaştan başlayarak bunlar engellenmez ve önüne geçilmezse, çokça yapıp alışkanlık haline getirildiğinde onlar bir yeti haline gelir ve bundan sonra çocuk için bu kötü ahlaktan dönüş oldukça zor olur (Şehrezuri, 2004: II/23-24).

Bir mesleğe doğru yönlendirilirken mutlaka doğal yetenek ve yatkınlıkları dikkate alınmalı, doğasının uygun olmadığı mesleklere asla zorlanmamalıdır. İster erkek ister kız olsun ilim öğrenmeye teşvik edilmeli ve ilim öğrenmeye başladığında da önce Ahlak ilmi öğretilmeli sonra teorik konulara geçilmelidir. Geçimini kendisi kazanabilir duruma gelince de evlendirilmeli ve mümkünse evi ayrılmalıdır (Tusi, 2007: 207-215; Kinalızade, t.y., 57).

İslam ahlakçılarına göre millete ve insanlığa mükemmel bir evlat hediye etmek ana-babanın başlıca görevidir. Ana-babalar çocuklarını kendi buldukları zaman için değil, onların yetişecekleri ileriki zamanlar için hazırlamakla yükümlüdürler. Ana-babaların en büyük görevi de çocuklarının iyi terbiye edilmesidir. Onların başlıca görevi, 7 yaşına kadar çocuklarının sağlıklı büyümesini sağlamaya çalışmak ve iyi örnek olmaktır. Asıl terbiye devresi, 7-14 yılları arasındadır. Bu devrede hem iyi örnek olma sürdürülürken hem de çocuğun en iyi eğitimi alması sağlanır. Ayrıca çocuğun gerek eğitim ve meslek seçiminde gerekse evlilik kararında aileler çocukların rızalarını dikkate almak durumundadırlar. Çünkü çocukların bağımsız irade sahibi almalarını sağlamak da ana-babanın en önemli vazifelerindendir (Akseki, 1979: 257; Draz, 2002: 470).

Aile; eşler, çocuklar ve anne babadan sonra gelen öteki unsurları da kardeşler ve daha uzak akrabalarıdır. İyi bir aile olmak, ailemizin geniş çevresiyle bağlarımızı da sıkı tutmamızı gerektirir. Bütün insanlara karşı iyilik etmekle mükellef olduğumuza göre, bunu en önce ve en çok bize yakın olanlar hakkında uygulamamız gerekir. Kardeşlerin küçüklerini koruması, büyüklerine saygılı olup onlara ikramda bulunması, dini ve

ahlaki bir vazifedir. Hısım ve akrabaya bağlı kalmak, onlardan uzaklaşmamak, onları ziyaret etmek, muhtaç olduklarında ihtiyaçlarını gidermek de birer ailevi ve ahlaki vazifedir. Çünkü birey aile ile aile de akrabalar ile güçlenip kuvvetlenir (Akseki, 1979: 264; Draz, 2002: 477; Miskeveyh, 1983: 131; Frarabi, 1997: 129). Evlilikten sonra başta karı-koca olmak üzere aile bireyleri arasında olması öngörülen temel erdemleri de şu şekilde özetlemek mümkün gözükmektedir.

1. Saygı (Birbirine saygı ve birbirinin haklarına riayet)
2. Sevgi (Karşılıklı sevgi ve ötekine karşı yükümlülükleri yerine getirmek)
3. Karşılıklı güven, iffet ve sadakat
4. Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma

Farabi nazarında aile reisinin, aile fertlerinin eğitimine yönelik ödevleri vardır. Zira aile reisi, hane halkının eğiticisi (mueddib) ve öğreticisidir (muallim). Eğitim ve öğretimin Farabi nazarındaki anlamını belirtirsek bu ödevin içeriği daha da belirgin hale gelir. Öğretim toplumda (ümme) ve şehirlerde teorik erdemlerin gerçekleştirilmesi (icad); eğitim (te'dib) ise toplumda ahlaki (hulki) erdemlerin ve ameli sanatların gerçekleştirilmesidir. Öğretim sadece sözle olurken, eğitim ameli melekelerden doğan fiillere toplumu ve şehirlileri alıştırmakla, fiili işlemeye doğru onların niyetlerini desteklemekle, niyetlerin ve fiillerin nefislerine hakim (müstevli) olmasıyla, hatta onları bu türden işlere aşık denebilecek hale getirmekle olur. Bir şeyin fiilini işleme hususunda onların niyetlerine destek olmak, bazen sözle bazen de fiille sağlanır²⁶. Ailenin eğitim ve öğretiminden söz ettiğimize göre toplum ile şehirliler terimi yerine aile terimini koymamız uygun olur. Bu durumda aile üyelerine teorik erdemi öğretmek, ahlaki erdemleri ve ameli sanatları kazanmaları hususunda onları sözle veya davranışlarla desteklemek gerekecektir.

Erdemlerin kazanılması hususunda Farabi'nin, sevginin önemine değinmiş olması da önem arz etmektedir. Öyle ki aile üyelerini, erdem cinsinden olan fiilleri kazanma hususunda aşığın maşukuna gösterdiği tavra ulaştırmak aile reisi için bir hedef gibi gösterilmektedir. Bu da konunun sadece rasyonel temele dayanmadığını bunun yanı sıra duygusal temelin de önemli olduğunu göstermektedir. Bu, insanın rasyonel ve duygusal tarafının birlikte düşünülmesi, onun bir bütün halinde incelenmesi demektir. Diğer taraftan, karşımıza bir başka soru daha

çıkılmaktadır? Aile reisi bu ödevini nasıl yerine getirecektir? Farabi'ye göre aile reisi, aile fertlerinin karakterine göre eğitim ve öğretimi tatbik etmelidir. Sözgelisi aile fertlerinden kimisi yumuşaklık ve ikna ile kimisi de zorla (kerhen) eğitim ve öğretimin içinde bulunur. Bu itibarla, aile reisinin kullanacağı teknik ve strateji, öncelikli olarak aile fertlerinin karakterine göre şekillenmelidir. Dahası, her bir aile üyesinin elde etmesi gereken miktara göre eğitim ve öğretimin yoğunluğu veya hafifliği, çokluğu veya azlığı olacağı bilinmelidir (Farabi, 1991: 65).

Burada, bireysel farklılıkların gözetilmesi gerektiği ve buna göre öğretim ve eğitim faaliyetinin uygulanması gerektiği anlaşılmaktadır. Aile fertlerinin karakterleri, her bir karakterin niteliği ve istenilen amaca nasıl yönlendirileceği gibi hususlarda aile reisinin kimi ön bilgilere de ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka açıdan, aile reisinin vereceği eğitim ve öğretimin amacı da sorulmalıdır.

Farabi nazarında erdemli şehir canlının hayatını tamamlama ve koruma hususunda, organları sağlam bir bedene benzer. Nasıl bedeni oluşturan organlar farklı, her birinin güçleri ve yapısı değişik, onda reis olan ve buna hizmet eden diğer organlar mevcut olup her biri de aynı amaca yönelik işini yerine getiriyor ise benzer durum şehirde de vardır. Şöyle ki, o da farklı yapıdaki öğelerden ve çeşitli heyetlerden meydana gelmektedir. Orada reis ve başka işler gören kişiler bulunur. Her biri, reisin maksadına uygun işler görür. Her ne kadar bedendeki oluşum doğal olarak vücut bulmuş ise de şehirdeki bu durum iradi olarak vücut bulmuştur. Farabi nazarında sağlıklı beden ile erdemli şehir arasında görülen bu benzerlik, hastalık hallerinde de geçerlidir. Tedavide nasıl diğer organlar gözetilerek sağlığa ulaşmak hedefleniyorsa şehirde meydana gelen iradi bir hastalıkta da şehrin bütünü gözetilerek tedavi edilir. O da şehri oluşturan unsurlardaki iş ve eylemlerin ilk başkanın maksadına paralel olacak şekilde bulunmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, aile için de aynı durumun geçerli olduğu söylenmelidir. Aile reisi hem ailenin sağlıklı yapısını hem de bu yapı hastalandığında gözetilecek iyileştirme şeklini erdemli şehrin ilk başkanının esaslarına göre ve bütünü bozmayacak şekilde icra etmelidir (Farabi, 1961: 42-43).

3.4. Aile Bireylerinin Karşılıklı Görevleri

İlkel insan topluluklarında türün devamı ve çocukların bakımında işbölümünün sağlanması amaçlı oluşan topluluklar zaman içinde politik ve ekonomik işlevler yüklenmiş ve toplumu biyolojik ve kültürel olarak sürdüren bir yapıya dönüşmüştür. Farklı dönemler ve kültürlerde ailenin

tanımı ve işlevlerinin değişik biçimlerde tanımlandığı bilinmektedir. Günümüzde aile işlevleri üç başlık altında toplanabilir:

1. Temel görevler: aile üyelerinin bakımı, beslenmesi, korunması, eğitimi gibi yaşamsal gereksinimlerin sağlanmasına yönelik görevlerdir.
2. Gelişimsel görevler: Aile bireylerinin ruhsal ve sosyal gelişimini desteklemeye yönelik görevlerdir. Duygusal yakınlık ve destek, çocukların sosyalleşmesi, aile bireyleri arasındaki iletişim gibi işlevleri içerir.
3. Kriz görevleri: Ailenin tümünün ya da aile üyelerinden birisinin yaşadığı zorluklarla baş etmesinde aile üyelerinin birbirine destek olma ve korumasına ilişkin işlevleri içerir (Kılıç, 2009: 229-273).

Evlilik gerçekleşip aile kurulduktan sonra eşyle ilişkilerinin sağlıklı bir biçimde yürümesi için erkeğin de sahip olması gereken bazı nitelikler ve yapması gereken şeyler vardır. İslam ahlakçıları bunlara üç başlık altında değinir:

1. Saygınlık (heybet): evin yöneticisi konumundaki erkeğin koyduğu kurallara uyması için kadının gözünde erkeğin bir saygınlığının olması gerekir. Bu saygınlık gerçekleştirilirse evin kontrolü ve düzeni sağlanmış olur.
2. İyilik-ikram (keramet): Kadının gönlünü sevgi ve muhabbet yoluyla kazanarak sorumlu olduğu işleri severek yapmasını sağlamak gerekir. Böylece kadın ev işlerine özen gösterir ve evin düzeni güzel olur. Bu niteliği kazanma bazı vasıtalarla gerçekleşir. Öncelikle kadına güzel bir biçimde davranılmalıdır. Sonra kadının yabancı kimselerle çok fazla içli dışlı olmayacak bir konumda bulunması, kılık ve kıyafetine dikkat etmesi gerekir. Üçüncü olarak, evin durumuyla ilgili konularda erkek kadınlı istişare etmelidir. Dördüncü olarak, evin erzakları, ihtiyaçları ve hizmetçileri konusunda kadına tam yetki verilmelidir. Beşinci olarak, kadının yakınlarıyla güzel ilişkiler kurulmalıdır. Son olarak da, eğer kadın çizilen bu çerçevelerde ideal ya da ideale yakın bir konumda ise, onun üstüne başka bir kadın daha tercih edilmemelidir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, erkeği başka bir kadınla daha evlenmekten sakındırırken ahlakçılar bunu kadınlardaki kıskançlık ve akıl eksikliği özelliklerine bağlar ki, bunun felsefi bir temeli olduğunu söylemek mümkün değildir.
3. Zihni meşgul etme: Kadının zihninin evi düzenleme işine ve aile üyelerinin yaşayış düzenini tamamlaması için onların yararına olan

şeyleri gözetme işine yoğunlaşmasının sağlanması gerekir. Çünkü insan tembelliğe katlanamaz. Yerine getirilmesi gerekli olan şeylere boş vermek, kişinin dikkatini gereksiz şeylere yönlendirmesine yol açar. Dolayısıyla kadının ev düzenlemesi, çocukların bakımı, hizmetçilerin kontrolü ve yiyeceklerin hazırlanması gibi işlerle meşgul olması ve tüm dikkatini bu işlere yoğunlaştırması gerekir. Çünkü bu işlerden uzak durup, dikkatini başka şeylere verdiği kadının gözünde kocasının bir değeri kalmaz; kadın çirkin şeylere yönelip, başka kimselerin arzu nesnesine dönüşebilir. Bu da kişiyi hem dünyada utanç verici bir konuma, hem de ahirette mutsuzluğa götürür (İbn Sina, 1991: 913).

İlk dönem İslam ahlakçıları, bulunduğu çağın yaşam tarzına ve anlayışına uygun olarak erkeğin eşine ilişkin yönetim işinde bazı şeylerden kaçınması gerektiği düşüncesindedir. İlk kişi kadına olan sevgisini açığa vurmamalı, sevgiye tutulmuşsa bunu gizlemelidir. Çünkü aşırı sevgi birçok kotu duruma yol açabilir. İkinci olarak, bazı olumsuzluklara sebep olabileceği için kişi genel konularda onunla istişare etmemeli, sırları ve malı konusunda onu bilgilendirmemelidir. Üçüncü olarak, kadını işe yaramaz şeyleri dinlemekten, yabancılara bakmaktan ve kotu işleri yapmakla damgalanmış kadın ve erkeklerin hikâyelerini dinlemekten korumak gerekir. Yine onlara göre kadını erkeklerin meclislerinde oturmuş yaşlı kadınlardan da uzak tutmalı ve iffet kuralından ayrılmaya yol açabileceği için onun Yusuf Suresini öğrenmesi yasaklanmalıdır. Arsızlığa ve şehvetin coşmasına yol açacağı için kadınların şarap içmesi de yasaklanmalıdır (Şehrezuri, 2004: 22-23). Bizce, kadınla olan ilişkilerinde erkeğin bu kadar aşırı derecede genellemelerden yola çıkarak hareket etmesi çok sağlıklı bir tutum olmasa gerektir. Aile yuvasının en önemli harcı olan sevgiyi bile paylaşmamak ne kadar mantıklı bir tutum olacaktır. Hem erkeğin olmadığı zamanlarda kadını evin yönetici olarak görüp, hem de ondan bir şeyler saklama ve gizleme gibi bir tutum içerisine girmek ne derece doğrudur. Kotu kimselerle bir arada bulunmak ve kotu şeyleri dinlemekten sakınmak kadın için olduğu kadar erkek için de gerekli bir şey olarak görülebilirse de, iffetsizliğe yol açabileceği düşüncesiyle kadın erkek tüm insanlara hitap eden kutsal kitabın bir bölümünü öğrenmeyi kadınlara yasaklamanın izah edilecek bir tarafını bulmak mümkün değildir.

Farabi'ye göre aileyi oluşturan, dahası onu bayındır hale getiren sınırlı unsurlar ve ortaklıklar (iştirakat) vardır. Bunlar dört grupta toplanır: 1- koca ile karı, 2- efendi ile köle, 3-baba ile evlat, 4- mal ile mal sahibidir. Şu halde ailenin unsurları, koca, karı, evlat, köle ve mal olarak gözükmektedir. Ailedeki ortaklıklar ise yukarıda sıralanan dört grupta

teşekkül etmektedir. Bu ifadeler, ailenin farklı unsurlardan oluşan küçük birlik/ortaklık olduğunu göstermektedir. Bu metinlerin ışığında şunu sormak uygun olur: Farabi'nin belirttiği unsurlardan biri eksik olursa, örneğin bir aile içinde köle veya çocuk olmayınca, aile kurulmamış mı olur? Sayılan bu unsurlar aile için zorunlu mudur? Bu soruya şöyle cevap verilebilir: Bu unsurlardan her biri "işlem" bakımından belirtilmiş değildir. Bilakis onlar "dağılım" bakımından konuya açıklık getirir. Dolayısıyla unsurlardan birinin yokluğu niteliklerin eksikliğini gerektirmez. Yeter ki aile için belirtilen "unsurlar ve ortaklıklar" kaydı bir şekilde korunmuş olsun (Farabi, 1961: 40).

3.5. Anne-Babaya Karşı Sevgi/Saygı

Ailede anne babanın çocuklara karşı vazifeleri olduğu gibi çocukların da anne babalarına karşı yapmaları gereken görevler ve uymaları gereken edep ve adap kuralları vardır. Tusi, "Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi ve ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti" (İsra, 23) ayetinden hareketle, Allah'ın hukukunu edadan sonra hiçbir erdemini ana-baba hakkına riayetten, onların nimetlerine minnettarlıktan ve onların rızasını kazanmaktan daha üstün olmadığını belirtir. Ona göre ana babanın haklarına riayet üç şeyde olur:

1. Onları yürekten sevmek, saygı, itaat, hizmet ve tevazu içeren sözler ve amellerle rızalarını aramak.
2. İhtiyaç duydukları şeylerde, istemelerine bile hacet bırakmadan yardım etmek.
3. Onlara iyilikseverlik göstermek ve iyi amellerini vefatlarından sonra bile korumak (Tusi, 2007: 224).

Bu sevgiden sonra gelen sevgi ise, ana baba sevgisidir. Tusî'ye göre, öğretici ve öğrenci sevgisi hariç hiçbir sevgi bu iki sevginin derecesine erişemez. Öğretici ve öğrenci sevgisi ise, bu ikisi arasında bir sevgi olarak ifade edilir. Burada baba çocuğun duyulur sebebi, yani yakın sebebi olarak kişiye maddi varlığını kazandırır. Öğreticiler ise, nefisleri yetiştirirler, kişiye ilmi disiplin, karakter ve ahlâki duruş kazandırır. Bu anlamda ebedi mutluluğa yönelmesi ve hikmet ilimlerini elde etmeye çalışması öğreticisinin sayesinde. Bu tür sevgi, birinci tür sevginin yani Allah sevgisinin altında, ana baba sevgisinin ise, üstünde görülmüştür. Bu nedenle de öğretici, cismani bir efendi ve ruhani bir baba olarak kabul edilir, onun mertebesi ise, tazim bakımından İlk Neden'in altında, beşeri babalar mertebesinin ise, üstünde kabul edilir. Tusî, öğretici ve öğrenci

sevgisiyle ilgili olarak İskender'den bir hikâye aktarır. Buna göre, İskender'e "babanı mı daha çok seviyorsun yoksa öğreticini mi?" şeklinde bir soru yöneltilir. İskender hocasını daha çok sevdiğini ifade eder. Bunu da "çünkü babam fani hayatımın sebebi, öğreticimse, baki hayatımın sebebidir" şeklinde açıklar (Tusi, 2007: 258-259).

Ana babaya ihsan etmek, iyilikte bulunmak, onlara karşı en küçük bir hüürmetsizlik etmemek, kalplerini incitecek söz ve hareketlerde bulunmamak, sözlerine itaat etmek, her hususta rızalarını almaya çalışmak, yaşlandıklarında gerekli olan her türlü hizmetlerini hiçbir fedakârlıktan kaçınmadan çok daha alçak gönüllü ve hızlı bir biçimde yerine getirmek, vefatlarından sonra onları rahmetle anmak, rahmete sebep olabilecek dua ve fiillerde bulunmak çocukların ana babalarına karşı vazifeleridir (Draz, 2002: 469; Miskeveyh, 1983: 131; Akseki, 1979: 262-3).

3.6. Eşler Arası Sevgi

Aile her şeyden önce eşlerin duygusal ve cinsel ihtiyaçlarının yasal ve meşru yollardan karşılandığı bir birliktir. Sevgi, bağlanma, korunma, güvenme, psikolojik destek ... gibi her insanın en temel ihtiyaçları, en iyi şekilde aile bünyesinde karşılanır. Gerek eşler arası, gerekse ana baba ve çocuk arasındaki ilişkilerin duygusal yönden tatmin ediciliği, bir yanda aile üyelerinin ruhsal sağlığı ve gelişimini güvence altına alırken, diğer yanda ailenin birliği ve devamlılığı için çok güçlü bir dayanak oluşturur. Aile hayatının önemli "bir fonksiyonu da insandaki cinsi dürtü ve arzuları düzenleme, toplumsal inanç ve değerlere uygun şekilde bunları belirli bir çerçeve içerisinde sınırlandırarak, tatminine imkan vermedir. İnsan cinselliği, ancak sosyal ve moral değerler çerçevesinde eğitilip, işlevsel duruma geçirildiği zaman mutluluk vericidir. Bunun da en iyi ortamı aile hayatıdır.

Kadın ve erkeğin beden yapılarındaki ve yeteneklerindeki farklılaşma, aile içerisindeki rol farklılaşmasının ilk ve en önemli kaynağını oluşturur. Buna ilaveten gelenekler, inançlar ve toplumsal kalıp yargılar da bu konuda belirleyici rol oynar. "Anne" ya da "baba" olma, öncelikle "kadın" ve "erkek" olma şeklindeki cinsiyet farklılaşması ve 'buna dayalı olarak geliştirilen cinsiyet kimliği ile yakından ilişkilidir. Cinsiyet kimliğinin sınırları, toplumsal değerlerden bağımsız olarak gelişmez. Toplumsal değer ve anlayışlardaki değişmeye göre bu sınırlar daralıp genişleyebilir, ancak kadın ve erkek arasındaki sınırların her bakımdan ortadan kalktığı bir duruma hiçbir yerde rastlanmaz. Çünkü hukuki alanın dışında, iki cins

arasında biyolojik ve psikolojik anlamda tam bir eşitlikten değil, büyüleyicilikten söz edilebilir (Hökelekli, 2004: 41-60).

İslâm felsefesinde sevgi kavramı psikolojik ve ontolojik yönleriyle de incelenmiştir. Örneğin İbn Sînâ (ö. 1037) *Risâle fi Mâhiyeti'l-'İşk'*da varlığı harekete geçiren şeyin sevgi ya da aşk olarak tanımlanan istek olduğunu belirtir (İbn Sînâ, 1953: 1).

Tusî'ye göre, sevgi erdemi insanların hem bireysel varlıklarını devam ettirme isteğini hem de diğer insanlarla birlikte yaşama isteğini sağlayan unsurlardan biridir. İnsanların bir arada yaşamasını gerektiren neden, birbirlerine olan yardımları neticesinde kemâl mertebeye ulaşma arzusudur. Kemâl mertebesi, toplumun tüm bireylerinin tek bir uzvun bireyleri gibi olduğunda gerçekleşmektedir. Bu anlamda insanlar doğaları gereği yöneldikleri kemâl mertebesi için topluma muhtaç olduklarından toplumu oluşturan sevgiyi de isterler. Böylece

De sevgi erdemiyle toplumu oluşturmak suretiyle kemal mertebeye ulaşırlar, sevgi erdeminin olmadığı yerde ise, bunun yerini nefret alacaktır (Tusi, 2007: 247).

Günümüz insanların bireysel ve sosyal hayatta karşılaştıkları problemlerde sevgi eksikliği temel bir unsurdur. Bireysel ve toplumsal hayatı şekillendirirken Tusî'nin önerdiği üzere, sevgi erdeminin merkeze alınması günümüz insanların da bir takım sıkıntılardan koruyacaktır. Bireyselliği merkeze alarak benmerkezci yaklaşımların ötesinde, birlikte yaşama kültürünü geliştirmek bunu da herhangi bir zorunluluğa değil de karşılıklı sevgiye ve ortak yaşam iradesine dayandırmak bizlere de büyük katkılar sağlayacaktır.⁶ Bu anlayış merkeze alındığında hayatın manevi yönünü ihmal eden materyalizm ile maddi yönünü unutan spiritüalizmin açmazlarına düşülmez. İnsan nefis ve beden bütünlüğünü anladığı takdirde kendisiyle ve etrafıyla barışık olacaktır. Bununla hayat bir bütün olarak kavranacağından özgüvenli, kişilikli bireyler ortaya çıkacaktır.

İnsanların birbirleriyle iletişim kurmaları öncelikle ruh sağlığının yerinde olmasına bağlıdır. Kişi eğer nefisini bilen ve onu seven, günümüz tabiri ile kendisiyle barışık bir birey olduğu takdirde diğer insanlarla iletişim

---

⁶ Doğal ve iradi sevgi ayrımını Farabi'de de görüyoruz. Farabi, sevgiyi tabii ve iradi olmak üzere iki kısma ayırır, iradi sevgi de üç kısımdır. Farabi'ye göre, iradi sevginin ilk kısmı, fazilete iştirakle, ikinci kısmı menfaat için üçüncü kısım ise, zevk içindir. Farabi tarafından adalet de sevgi tabi olarak kabul edilir. Farabi tarafından burada kısaca zikrettiğimiz sevginin kısımlarıyla yapılan ayrım Aristoteles'in dostluk konusundaki fikirleriyle de benzerdir. Bkz. Farabi, Tahsilü's-Saâde, Nşr. Cafer Ali Yasin, Beyrut 1983.

kurması daha kolay olacaktır. Bunların gerçekleştirilmesi ise, kişinin hikmete ulaşma çabasıyla ilintilidir. Kişi bireysel varlığını tanıyan ve iyiliksever bir karaktere sahipse, kendi karakterini sevdiği gibi başka insanlar da onun karakter olgunluğunu seveceklerdir. Üstün insanlar sevilen ve kendisiyle arkadaşlık kurulmak istenen kişilerdir. Bu da insanlar arasında iyiliklerin yayılmasına vesile olacaktır. Bu tarz bir iyilik arazi/geçici iyilikten farklıdır. Bunda sona erme ve yok olma yoktur sürekli bir artış söz konusudur (Tusi, 2007: 261).

İnsanların toplanma biçimleri de bireysel yaşamdaki amaçlara benzer şekilde gerçekleşmektedir. Eğer insanlar *lezzet/haz* veya *yarar/menfaat* sevgisi etrafında toplanıyorlarsa, buradan ortaya çıkan birliktelik erdemlere ve hikmete yönelmeyecek, insanlar bu faydaları elde ettikten sonra dağılacaktır. Bundan dolayı da karışıklık böyle bir toplumdan eksik olmayacaktır. Bu tip bir toplum Fârâbî'de olduğu üzere Tusî tarafından da cahil şehir olarak nitelenmektedir. Sevgiden yoksun ve cahil olan bir topluluğun etrafında toplanacakları şeyler filozof tarafından zorunluluk, zenginlik, haz, asalet, zorbalık ve özgürlük olarak ifade edilir (Farabi, 1961: 287).

İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk'ın besinci bölümünde sevgi konusuna değinir. Bu konuda başlıca alıntısı ve hareket noktası Nikomakhos'a Ahlâk'ın VIII. kitabı olan Dostluk konusudur. Sevginin insan hayatı açısından önemine değinen İbn Miskeveyh çıkara, hazza, iyiye ve bunların üçüne birden bağlı olmak üzere dört çeşit sevgiden söz eder. Yashlar menfaate, çocuklar hazza dayalı dostluğa dayanırlar. En kalıcı dostluk iyiye dayalıdır. Biri insanın Tanrı'ya, diğeri de öğrencinin öğretmenine karşı olan sevgisinden söz edebiliriz. İnsanlardan gerçek anlamda Tanrı sevgisine ulaşanlar azdır. Öğretmen manevî bir baba, eğitici olarak gerçek mutluluğa ulaşmada bir rehberdir. Dostluk kutsal ve yararlı bir gereksinimdir. Dostluğa zarar veren kimse, altın ve gümüşte sahtekârlık yapan kimseden daha kötüdür. Mutlu insan dostlar kazanan kimsedir. Liderler ve sultanlar da dostlara muhtaçtır. Gerçek dostlar sultanlara halkın gerçeklerini daha iyi anlatırlar. İbn Miskeveyh, dost seçiminde dikkat edilmesi gereken özelliklerle de Sokrates'ten alıntılarda bulunur. Buna göre, dost seçilecek kimsenin çocukluğunda akrabalarına nasıl davrandığına, maddî değerlere önem verip vermediklerine bakılır. İnsan kelimesinin kökünde bulunan "ünsiyet" arkadaşlık ve dostluk anlamına dikkat çekerek insanın toplum içindeki yerine ve önemine dikkatleri çeker. Ona göre ask, Aristo'da olduğu sekliyle kendini sevmenin bir ifadesi olmayıp, onun aksine kendini sevmenin sınırlandırılması ve başkasını sevmektir. Adalet, korku ve kuvvetle ortaya çıkar, fakat sevgi birlikten

doğar. Sevgi hükümdar, adalet ise bakandır (Miskeveyh, 1374/1928: 67; Bayraktar, 1999: 201-208; Saruhan, 2010: 146).

Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında, İslam düşüncesinde ailenin felsefi ve etik temeli olarak birden fazla hususun vurgulandığı gözükmektedir. Bununla birlikte İslam ahlak felsefecileri veya ahlakçıları arasında ailenin en fazla vurgulanan temelini, çocuk yahut çocuk yapmak ve yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa daha klasik kaynaklarda, eşlerden ziyade çocuk yapma ve böylece neslin devamına katkıda bulunma, aile kurmanın en temel nedeni olarak işlenmektedir. Çocuk vurgusu, neslin devamına katkıda bulunmak gibi evrensel geçerliliğinin yanında, günümüzde daha fazla dikkati çeken bazı kültürel nedenlerden ötürü de önemini koruyor olsa gerektir. Maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayabilmek açısından gücünün yettiğinden çok daha fazla çocuk yapmanın aşikâr mahzurları görüldüğü gibi, bunun aşırı derece abartılması ve çocuğun eşler için gereksiz bir külfet gibi görülmesine varan sözde modern anlayışlar neticesinde, günümüz Müslüman aileler arasında çocuk yapma sayısının giderek ikiye, bire ve belki yakında sıfıra doğru düşmesi, ahlakçıların çocuk vurgusunun günümüzde de geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

Çocuk vurgusu, ayrıca, en azından Batı dünyasında giderek yaygınlaşma tehlikesi gösteren eşcinsel iddialar karşısında, bu tür birlikteliklerin aile kurmanın temel amacına hizmet etmemesi açısından da yanlış olduğunun gösterilmesi açısından önem arz eder gözükmektedir. Günümüz Müslümanları, aileyi her türlü tehlikeden korumayı önemsedikleri gibi, ailenin temeli sayılan çocuk sayısını makul bir düzeyde tutmayı da önemsemelidir. Zira aşırı derecede çok çocuğun mahzurları olabildiği gibi, aşırı derecede az çocuğun da mahzurları vardır ve bunların başında da aile kurumunun gittikçe küçülmesi ve zayıflaması gelmektedir.

İslam ahlakçılarınca en fazla vurgulanmak açısından bakıldığında ailenin ikinci temelini, eşlerin iffet, namus ve haysiyetlerini korumaları, ahlak ve hukuk çerçevesinde bir arada yaşamanın hazzını, huzurunu ve mutluluğunu paylaşmalarıdır. Salt ahlaki açıdan bakıldığında bu belki birincisinden de daha önemli bir temeldir. Ailenin önemi, eşlerin iffetlerini korumalarının en sağlam ve sağlıklı yollarından biri olmasından gelmektedir. Aile, iffeti korurken, izzeti ve itibarı da korumakta, toplum

içinde saygınlığı, ahlak alanında olgunluğu, Peygamber nazarında sünnetine uymuşluğu, Allah katında fitratın gereğini yerine getirmişliği, ahirete göçtükten sonra amel defterinin kapanmamasını da sağlamaktadır.

Ailenin bir başka felsefi ve etik temeli de sevgidir. Öncelikle eşler arasındaki sevgi, daha sonra da anne-baba ve çocuklar ve giderek akrabalar arasındaki sevgi, ailenin sıradan bir birliktelik veya zorunlu olarak bir çatı altında yaşama grubu değil de, gerek sevinçte ve mutlulukta gerekse kederde ve tasada duygu ve dayanışma birliği içinde olan ve kopmaz bağlarla birbirine bağlılık hisseden insanlardan oluşmuş gerçek anlamda bir "aile" olabilmesi, her şeyden önce temelinin sevgi üzerine atılması, eşlerin birbirine severek evlenmesi ve bu sevgiyi her daim canlı tutarak, saygı, sadakat, sorumluluk ve fedakârlıkla da besleyip çocuklarına da aktararak ve aşilayarak ebediyete kadar sürdürmelerine bağlıdır.

Kaynaklar

Mahmut, A., Zikri, E. (1958). *El-Felsefeti'l-Yunaniyye*. Kahire: Mektebetü Dari'l-Urube.

Akseki, A. H. (1979). *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı: Ahlak Dersleri*. Ali Arslan Aydın (Sad), Ankara: Nur.

Aristoteles, (2007). *Nikomakhos'a Etik*, Saffet Babür (Çev.). Kaan Ökten (Der). İstanbul: Say.

Aydın, M. (1998). İslam'da Ailenin Yeri ve Önemi. *Mehir*, Konya, 2.

Bayraklı, B. (2005). Kur' an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi. *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi* (II) içinde, İstanbul: Ensar.

Akarsu, B. (1982). *Ahlak Öğretileri*, İstanbul.

Dikeçligil, B. (1995). Türk Toplumunda Aile Tipleri. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim.

Alexis, B. (2000). *Ahlak Felsefesi*, Salih Zeki (Çev.). Hayrani Altıntaş (Sad.). Ankara: Akçağ.

Gökçe, B. (1996). *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları*, Ankara: Savaş.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, *Ahlak maddesi*, İstanbul 1986,

- Kâğıtçıbaşı, Ç. (1990). *İnsan, Aile, Kültür*, İstanbul: Remzi.
- Ebu Zehra, M. (ty.). *el-Ahvalü's-Şahsiyye*, Daru'l-Fikr'l-Arabî.
- Eflatun, (1986). *Diyaloglar*, Birinci Basım, İstanbul: Remzi.
- Kılıç, E. Z. (2009). Aile Terapileri, *Psikoterapi Yöntemleri* içinde, E. Köroğlu, H. Türkçapar (Ed.). Ankara: Hekimler Yayın Birliği Matbaası.
- Güngör, E. (1995). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul: Ötüken.
- Farabi, (1993). *es-Siyasetu'l-Medeniyye*, Dr. F. M. Neccar (Neşr.). Beyrut.
- Farabi, (1993). *Fusulun Muntezea*, Dr. F. M. Neccar (Neşr.). Beyrut.
- Farabi, (1961). *Kitabu Ara-u Ehli'l-Medineti'l-Fadıla*, Lübnan.
- Farabi, (1961). *Fusulü'l Medenî*, M. Dunlop (Neşr.). Cambridge.
- Farabi, (1997). *İdeal Devlet* (El-Medinetü'l-Fazıla), Ahmet Arslan (Çev.). Ankara: Vadi.
- Farabi, (1991). *Kitabu'l-Mille ve Nususun Uhra*, Muhsin Mehdi (Neşr.). Beyrut.
- Farabi, (1983). *Tahsilu's-Saâde*, Cafer Ali Yasin (Neşr.). Beyrut.
- Gazali, (1321). *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul.
- Gazali, (1964). *Mizanü'l Amel*, Mısır.
- Gazali, (1998). *İhya'u Ulum'i-Din*, Sıtkı Güllü (Çev.). İstanbul: Huzur.
- Hökelekli, H. (2004). Aile Psikolojisi ve Aile İçi İletişim, *Diyanet İlmi Dergi*. 40, (2), ss. 41-60.
- Erdem, H. (1986). İslam Ahlakı ve Özellikleri, *SÜİFD*, 2, ss. 229-234.
- Erdem, H. (1996). *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya, Sebat Ofset.
- Peker, H. (1998). *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Samsun.
- İbn Miskeveyh, (1983). *Ahlakı Olgunlaştırma*, A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu (Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- İbn Miskeveyh, (1923). *Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathirü'l-A'rak*, Kahire.
- İbn Sînâ (1953), Aşkın Mahiyeti Hakkında Risale. *İbn Sînâ Risaleler III içinde*, Ahmed Ateş (Çev.). İstanbul.

İbn Sina, (1991). *Aile Siyasetine Dair Risale*, Vecdi Akyüz (Çev.). *Sosyo-Kültürel Değişme Surecinde Türk Ailesi* içinde, Ankara 1991.

Dönmezer, İ. (2003). *Ailede İletişim ve Etkileşim*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Folsom, K. J. (1948). *The Family and Democratic Society*, New York.

Kâtip Çelebi, (1941). *Keşf-el Zunun*. İstanbul: Maarif Matbaası.

Kınalızade Ali Efendi, (ty.). *Ahlak-ı Alai, Devlet ve Aile Ahlakı*, Ahmet Kahraman (Haz.). Tercüman 1001 Temel Eser. İnternet ortamı: http://www.sorun.biz/FileUpload/ds57023/File/kinalizade_ali_efendi_-_devlet_ve_aile_ahlaki.pdf (Erişim: 05.06.2014).

Draz, M. A. (2002). *Kur'an Ahlakı*, Emrullah Yüksel ve Ünver Günay (Çev.). İstanbul: İz.

Maverdi, İmam Ebu'l-Hasan (1982). *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, Ali Akın (Çev.). İstanbul: Temel Neşriyat.

Bayrakdar, M. (1999). İbn Miskeveyh, *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Baktır, M. (ty.). İslam Hukuku Açısından Çocuk Terbiyesi, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu* içinde, 53-64, İstanbul: İsav.

Müfit Selim Saruhan, İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı ve İnsan, Ankara 2010,

Bilen, M. (2004). *Sağlıklı İnsan İlişkileri*, Ankara: Anı.

Tusi, N. (2005). *Ahlak-ı Nasiri*, Rahim Sultanov, A. Vahap Taştan-H. Nazlıgül (Ter.). Ankara: Ankara.

Jill, O. (2007). *Religious Ethics for AS and A2*, London and New York: Routledge.

Orman, S. (1992). İlm-i Tedbir-i Menzil Oikonomia ve İktisat. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (I)*, Ankara, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Şehrezuri, (2004). eş-Şeceretu'l-İlahiyye ve Şehrezuri'nin Felsefesi. *Resailü's-Şeceretu'l-İlahiyye fi Ulumi'l-Hakaiki'r-Rabb'aniyye* içerisinde, M. Necip Görgün (Tah.). İstanbul: Elif.

Taşköprülüzâde, A.H. (1975). *Mevzuat'ül Ulûm*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Tusi, N. (2007). *Ahlak-ı Nasiri*, Anar Gafarov, Zaur Şükürov (Çev.) İstanbul: Litera.

Fındıkoğlu, Z. F. (1944). *Ahlak Tarihi*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.